

BERNARDYNI W PROWINCJI RUSKIEJ 1637 – 1864

Zarys działalności

Bernardyni stanowią jedną z prowincji polskich Zakonu Braci Mniejszych. Zostali powołani do życia w 1453 roku w wyniku reformistycznej działalności św. Jana Kapistrana, który przybył do Polski na zaproszenie króla Kazimierza Jagiellończyka i kardynała Zbigniewa Oleśnickiego. Warto zaznaczyć, iż bernardyni czyli obserwanci reprezentowali nowy kierunek w zakonie, a mianowicie obserwancję. Stali na straży zachowania pierwotnej reguły św. Franciszka bez jakichkolwiek zmian. Drugim kierunkiem był konwentualizm, który charakteryzował się złagodzeniem reguły, zwłaszcza ślubu ubóstwa. Do kierunku tego włączyli się Bracia Mniejsi, którzy przybyli do Polski już kilka lat po śmierci św. Franciszka, tj. w roku 1236.

Bernardyni zostali powołani przede wszystkim do pracy duszpasterskiej wśród niższych i średnich warstw społecznych. Swoje powołanie realizowali poprzez osobisty przykład życia, głoszone słowo Boże, odprawianie mszy św. i nabożeństw oraz udzielanie sakramentów świętych.

Bardzo szybki rozwój bernardynów, który trzeba rozpatrywać zarówno w powstawaniu nowych i licznych fundacji oraz licznych powołań zakonnych, doprowadził do powstania czterech prowincji bernardyńskich. Jedną z nich była Prowincja Ruska, stanowiąca przedmiot niniejszego opracowania.

W artykule ukazano genezę licznych fundacji, a w konsekwencji osobnej prowincji, jej organizację i życie codzienne w klasztorach, funkcjonowanie studiów zakonnych i szkolnictwa elementarnego, trudne czasy dla prowincji w XVII i XVIII w. oraz działalność duszpasterską. Ponadto ukazano funkcjonowanie studiów zakonnych.

1. Geneza Prowincji Ruskiej

Bracia Mniejsi Obserwanci, zwani potocznie w Polsce bernardynami, rozpoczęli swoją działalność w Polsce w roku 1453, kiedy do Polski przybył wielki reformator życia zakonnego św. Jan Kapistran¹. W bardzo krótkim czasie zdobyli szereg fundacji w całej Polsce, co przyczyniło się do wielkiego rozwoju nowej rodziny franciszkańskiej. Po pierwszej fundacji w Krakowie² powstawały nowe klasztory, jak np. w Warszawie³, Poznaniu⁴, Wschowie⁵, Kościanie⁶, Kobylinie⁷, Tarnowie⁸, Kaliszu⁹, Kole¹⁰, Łowiczu¹¹, Warcie¹², Radomiu¹³ i Bydgoszczy¹⁴. Okres reformacji przyhamował rozwój bernardynów w Polsce. Jednakże już od końca XVI wieku, za panowania Stefana Batorego i później Zygmunta III, rozpoczął się nowy okres ich świetności, który należy łączyć ze zwycięstwem kontrreformacji w Polsce¹⁵. Powstawały wówczas nowe fundacje, jak np. w Wielkopolsce w Złoczewie¹⁶, Nowym Dworze¹⁷, Sierakowie¹⁸, Piotrkowie Trybunalskim¹⁹, Ostrzeszowie²⁰, w Małopolsce, w Kalwarii Zebrzydowskiej²¹, Bochni²², Karczówce pod Kielcami²³ i Alwerni²⁴. Na Mazowszu i Warmii powstały konwenty w Przasnyszu²⁵, Łęczycy²⁶, Ostrołęce²⁷, Grodzisku²⁸, Wieluniu²⁹, Czerniakowie³⁰ i Strzegocinie³¹.

Wyżej wspomniane fundacje, aczkolwiek nie wszystkie, świadczą dobitnie, iż rozwój bernardynów był imponujący, którego rezultatem była ciągle wzrastająca liczba klasztorów i zakonników³².

Szczególnie prężna była ekspansja bernardynów w II połowie XV wieku na wschodnie rubieże Rzeczypospolitej, która biegła zasadniczo dwoma drogami. Pierwsza biegła wzdłuż Karpat przez Ruś Czerwoną w kierunku Kijowa, zaś druga biegła przez Litwę i Białoruś w kierunku Smoleńska³³. Powstające na tamtych terenach konwenty bernardyńskie należały do powstałej kustodii z siedzibą we Lwowie³⁴. Liczba nowych fundacji na wschodnich terenach Rzeczypospolitej także przeżywała krótki okres zastoju, który był spowodowany reformacją i przechodzeniem dotychczasowych fundatorów na nową wiarę – protestantyzm. Jednakże już pod koniec XVI wieku rozpoczęła się nowa fala fundacji konwentów bernardyńskich, która trwała do 1648 roku³⁵. Biorąc pod uwagę czas powstawania fundacji na wschodzie wymienić należy je w następującej kolejności: 1460 – 1460 – Lublin³⁶, 1460 – Lwów³⁷, 1465 – Przeworsk³⁸, 1471 – Sambor³⁹, 1599 – Sokal⁴⁰, 1604 – Zaslów⁴¹, 1605 – Brześć Litewski⁴², 1608 – Leżajsk⁴³, 1610 – Husiatyn⁴⁴, 1614 – Dubno⁴⁵, 1623 – Kijów⁴⁶, 1627 – Łuków⁴⁷, 1627 – Zbaraż⁴⁸, 1628 – Janówka⁴⁹, 1628 – Machnówka⁵⁰, 1629 – Rzeszów⁵¹, 1634 – Bukaczowce⁵², 1635 – Lubnie⁵³, 1635 – Strzeliska⁵⁴, 1637 – Leszniów⁵⁵, 1637 – Uładówka⁵⁶, 1638 – Fastów⁵⁷, 1640 – Mańkówka⁵⁸, 1640 – Romny⁵⁹, ok. 1643 – Baturyn⁶⁰ i 1645 – Łuck⁶¹. Fundatorami tych klasztorów byli magnaci, szlachta, biskupi i mieszcianie⁶².

Intensywny rozwój bernardynów w I połowie XVII wieku doprowadził do ich podziału⁶³. Wspomnieć należy, iż w tym okresie pojawili się w Polsce pierwsi reformaci, którzy dążyli do przejmowania klasztorów obserwanckich⁶⁴. Bernardyni jednakże zachowali stan liczebny swoich klasztorów dzięki staraniom ówczesnego prowincjała o. Bonawentury Krzecka i wysłanego do Rzymu w tymże celu Krzysztofa Scipio Campo⁶⁵. Doszło jednak do podziału prowincji bernardyńskiej za sprawą Antoniego Strozzi, komisarza i wizytatora zakonu w Polsce podczas kapituły w Warszawie 20 lutego 1628 roku⁶⁶. W wyniku tego z jednej dotychczasowej prowincji bernardyńskiej powstały cztery, a mianowicie: Małopolska, Wielkopolska, Ruska i Litewska⁶⁷. Podział ten nie okazał się trwały, bowiem został on unieważniony przez bernardynów na kapitule w Lublinie 22 lipca 1630 roku, w wyniku którego połączono Prowincję Ruską, Małopolską i Litewską w jedną prowincję. Jednakże i ten podział wkrótce uległ zmianie, bowiem liczne fundacje konwentów na wschodnich terenach Polski sprawiły, iż wrócono do rozdziału tej prowincji. Dokonano tego na kapitule zakonnej we Lwowie w 1637 roku, w wyniku której wyodrębniła się trzecia – Prowincja Ruska⁶⁸. Ogólnie rzecz ujmując powstały w ten sposób trzy prowincje: Wielkopolska, Polska nazywana również Małopolską lub Małopolsko-Litewską oraz Ruska⁶⁹. Podział ten dotrwał do roku 1772⁷⁰.

Nowym i pomyślnym okresem w dziejach bernardynów w prowincji Ruskiej był okres zawarty między 1680 – 1767 rokiem, kiedy powstało 15 nowych fundacji: w 1667 roku w Radecznicy⁷¹, 1682 – Fradze⁷², 1683 – Brzeżanach⁷³, 1691 – Józefowie⁷⁴, 1692 – Krystynopolu⁷⁵, 1699 – Kamieńcu Podolskim⁷⁶, 1715 – Gwoźdźcu⁷⁷, 1733 – Warkowiczach⁷⁸, 1737 – Kustyniu⁷⁹, 1741 – Dukli⁸⁰, 1749 – Jeleńcu⁸¹, 1760 – Cudnowie⁸², 1760 – Jarmolińcach⁸³, 1760 – Żytomierzu⁸⁴ i 1767 – Janowie⁸⁵. Fundatorami tych klasztorów byli magnaci i szlachta oraz w jednym przypadku fundacja biskupia w Radecznicy⁸⁶.

Zakonnicy rekrutowali się w XV i XVI wieku głównie ze środowisk mieszczańskich⁸⁷. Udział magnatów i szlachty w tym okresie zaznaczył się głównie w fundowaniu konwentów⁸⁸. W XVII i XVIII wieku przeważali zakonnicy pochodzenia szlacheckiego. Byli także przedstawiciele mieszczaństwa i częściowo ze stanu chłopskiego. Wielu przedstawicieli stanu szlacheckiego, którzy przeważali wśród braci zakonnych, było najczęściej wysłużonymi żołnierzami, wdowcami oraz pokutnikami⁸⁹.

Stan liczebny bernardynów w klasztorach wschodnich przedstawiał się bardzo dobrze. W 1680 roku w 17 istniejących klasztorach mieszkało 341 zakonników, co daje średnią 20 zakonników na jeden dom zakonny⁹⁰. W roku 1753 w 27 domach zakonnych prowincji Ruskiej przebywało 323 kapłanów, 75 kleryków, 137 braci profesów, 60 nowicjuszy i 35 braci tercjarzy. W sumie przebywało tam 634 zakonników, co daje 24 zakonników na jeden dom zakonny⁹¹.

2. Organizacja Prowincji i życie codzienne w klasztorach

Na czele prowincji stał minister prowincjalny⁹², wybierany na kapitule prowincjalnej na okres trzech lat⁹³. Do obowiązków prowincjała należały między innymi następujące czynności: wizytowanie klasztorów prowincji, przedstawianie kleryków do święceń kapłańskich oraz reprezentowanie prowincji na kapitule generalnej⁹⁴. Prowincjał zwoływał kapitułę prowincjalną oraz tzw. kongregacje międzykapitulne⁹⁵. Ciałem doradczym prowincjała było definitorium prowincji⁹⁶. Najwyższą władzę w prowincji była kapituła prowincji, w którego skład wchodził prowincjał wraz z definitorium, gwardiani i dyskrecci oraz zakonnicy wzywani przez zarząd prowincji. Kapitułę przewodniczył komisarz generalny⁹⁷. Do najważniejszych zadań kapituły należały: wybór prowincjała, definitoriów, obsada urzędów w poszczególnych klasztorach, przyjmowanie nowych domów, załatwianie rozmaitych próśb, wniosków, listów oraz rozstrzyganie różnych sporów i nakładanie kar⁹⁸. Niekiedy również obowiązkiem kapituły było uchwalanie nowych statutów prowincji⁹⁹. Kapituły odbywały się zazwyczaj w dużych i znaczących konwentach, jak np. we Lwowie, Sokalu¹⁰⁰ i innych¹⁰¹.

Na czele każdego klasztoru stał gwardian, który kierował całym domem zakonnym i wszystkimi pracami i wybierany był na okres trzech lat¹⁰². Drugie i trzecie miejsca w klasztorze były zarezerwowane dla eks-prowincjałów i definitoriów prowincji, zarówno obecnych jak i byłych. Chociaż nie spełniali w klasztorze żadnych urzędów, cieszyli się szacunkiem wśród społeczności zakonnej¹⁰³. Ważnym urzędem w klasztorze był urząd wikarego, który wraz z radą dyskretów wspomagał w urzędowaniu gwardiana. Głównym obowiązkiem wikarego była troska o nabożeństwa i porządek w kościele. Do obowiązków wikarego należała także duchowa opieka nad nowicjuszami¹⁰⁴. Ważne funkcje odgrywały w klasztorze również urzędy spowiedników, kaznodziejów, kantorów¹⁰⁵. Dodać należy, iż w klasztorze leżajskim ze względu na rozwijający się kult Matki Bożej i rozwijający się ruch pielgrzymkowy było więcej niż w innych klasztorach kaznodziejów i spowiedników¹⁰⁶. Mniej atrakcyjnymi urzędami były urzędy kanafarza¹⁰⁷, krawca, kucharza, zakrystiana i furtiana. Były one zazwyczaj pełnione przez braci niekapłanów¹⁰⁸. Również urząd kwestarza w klasztorach pełnili bracia laicy¹⁰⁹. Wspomnieć trzeba również o ważnym urzędzie, który odgrywał syndyk, który nie należał do społeczności zakonnej. Zadaniem jego było zarządzanie pieniędzmi klasztoru. Czasami również zastępował klasztor w prowadzonych procesach¹¹⁰.

Od samego początku życie wewnętrzne w klasztorze leżajskim, podobnie jak i w innych klasztorach w tym czasie, cechowało się głęboką ascezą¹¹¹. Dzień w klasztorze rozpoczynał się budzeniem o świcie wszystkich członków konwentu przez zakrystiana. Wołał on głośno „Ave Maria”, zaś zakonnik odpowiadał „Jezus Maria”. Następnymi czynnościami zakonnika było posłanie łóżka

i mycie się. Po tych czynnościach kierował się do kościoła, idąc nie pośpiesznie lecz spokojnie. Po wejściu do kościoła i ucałowaniu wizerunku Chrystusa na krzyżu, żegnał się wodą święconą i klęcząc odmawiał modlitwę św. Franciszka „Adoramus Te Domine ...”, całował ziemię i odmawiał Pater Noster z wyciągniętymi rękami i siadał na wyznaczonym miejscu. Tam powinien skierować swe myśli ku Chrystusowi cierpiącemu na krzyżu i wzbudzić sobie intencję¹¹². Celem zgromadzenia się wszystkich zakonników w kościele była modlitwa, a zwłaszcza brewiarz. Odnośnie modlitwy brewiarzowej należy dodać, iż łączył się z nią ściśle śpiew chóralny, do którego przywiązywano wielką wagę. Powinien być umiarkowany, harmonijny i odmawiany bez przeciągania¹¹³. Innocenty z Kościana, autor podręcznika do kształcenia nowicjuszy¹¹⁴, dodaje jak bracia powinni śpiewać: „przebyerayacz jako w roski albo w pischalki vel jako na geslach albo skrzyipiczach i pomalyusku jakoby na tamtym swiecie byli”¹¹⁵. Z porannymi ćwiczeniami duchowymi łączyła się również medytacja, która była rozumiana jako modlitwa prywatna i uważana jako ważny składnik życia zakonnego, która miała trwać godzinę. Brewiarz był rozłożony na całą dobę. Rozpoczynano go śpiewem jutrzni o północy i kontynuowano w ciągu dnia¹¹⁶. Istotną częścią wśród porannych modlitw odgrywała Msza św. konwencka, w której mieli obowiązek wszyscy uczestniczyć¹¹⁷. Komunię św. przyjmowano co dwa tygodnie¹¹⁸.

Odnośnie do spowiedzi trzeba zaznaczyć, iż odbywała się ona często i była dobrze zorganizowana. Zakonnicy z pierwszego chóru mieli wyznaczone dwa dni, tj. poniedziałek i czwartek, zaś chór drugi odbywał spowiedź we wtorki i piątki. Bracia laicy spowiadali się w środy i soboty. Spowiedź zakonnika nie miała trwać długo, aby inni nie musieli długo czekać na swoją kolej. Jeśli pojawiał się trudny problem, wtedy zakonnik powinien spotkać się z bratem w swojej celi i tam problem rozwiązać¹¹⁹.

Po mszy bracia rozchodzili się do swoich zajęć. Był to czas przeznaczony na pracę trwający do godzin południowych. Po upływie tego czasu cała wspólnota na głos dzwonu zbierała się w refektarzu na obiad¹²⁰. K. Kantak tak opisuje zachowanie zakonników w refektarzu: „skoro wszyscy zgromadzą się w refektarzu, to po umyciu rąk, po kulpie i Benedicite, na dany znak zasiadają do stołu ... wszyscy mają mieć kaptur na głowie, nawet chociaż jest upał. Nie zostawia się miejsc próżnych (okien dla nieobecnych). Należy siedzieć przyzwoicie. Nie uchodzi opierać się łokciami na stole, ani rozglądać, ani zakładać nogi na nogę obyczajem świeckich ludzi”¹²¹. Przed przystąpieniem do jedzenia bracia wysłuchiwali czytania lekcji i dopiero na dany znak gwardiana przystępowano do spożywania obiadu. Czytało się również w czasie obiadu, co czynił lektor, który powinien wcześniej przygotować się do tej czynności. Co miesiąc w czasie obiadu czytano regułę po łacinie, zaś wieczorem przy wieczerzy po polsku¹²². Podobnie jak obiad odbywała się wieczerza, która nie miała trwać dłużej niż godzinę¹²³.

Po wieczerzy gromadzono się w kościele aby odśpiewać kompletę i odmówić modlitwy wieczorne. Każdy dzień w klasztorze kończył się błogostawieństwem, którego udzielał przełożony lub jego zastępca. Wspomnieć trzeba również, iż zapewne raz w tygodni zbierali się zakonnicy na dyscyplinę, czyli wspólne praktykowanie ascezy w konwencie. Kantor dawał znać dzwonkiem o rozpoczęciu ćwiczeń. Po zgromadzeniu się wszystkich braci w refektarzu gaszono świece i wtedy odmawiając modlitwę rozbierali się, a następnie odmawiając psalm pokutny „Miserere mei, Deus” biczowali się¹²⁴.

Wspomnieć również trzeba, iż zakonnicy byli zobowiązani do milczenia. Obowiązywało ono zasadniczo od jutrzni do prymy, tj. do godziny szóstej rano. Milczeć należało również podczas spożywania obiadu i wieczerzy, a także po obiedzie w dni postne i w okresie od Wielkanocy do święta Podwyższenia Krzyża Pańskiego¹²⁵.

Po wszystkich modlitwach i ćwiczeniach zakonnik udawał się na spoczynek do swojej celi, gdzie zachowywał się spokojnie bez hałasu, rozbierał się, modlił, kropił wodą święconą i kładł do łóżka. Nie wolno było używać poduszek i pierzyn. W celi nie wolno było świecić świec i jej zamykać na klucz. W ciągu dnia, jeśli był upał mógł zdjąć habit, lecz nie wolno było zdejmować koszuli, pantalonów, sznurka i kaptura¹²⁶.

Raz w tygodniu w piątek wieczorem po modlitwach wieczornych odbywała się kapituła konwencka. Poświęcona była wyłącznie dyscyplinie w konwencie. Nie załatwiano podczas jej trwania żadnych innych spraw. Gwardian podczas kapituły głosił braciom naukę o regule i o konkretnych sprawach w życiu danej społeczności zakonnej¹²⁷.

Warto zaznaczyć, iż w konwentach istniały nowicjaty, który z pewnością miał również wpływ na życie ascetyczne klasztoru¹²⁸. Podobnie we wszystkich klasztorach przyjmowano kandydatów do około 1622 roku, którzy byli formowani i wychowywani pod okiem wikarego klasztoru, który był zarazem mistrzem i spowiednikiem i ojcem duchownym¹²⁹. Okres nowicjatu trwał jeden rok. Przez ten czas nowicjusz musiał zaznajomić się z zasadami obranego życia, a także zdobyć odpowiednią wiedzę dotyczącą rubryk i ceremonii liturgicznych. Starano się również uformować przyszłego profesa w dziedzinie posłuszeństwa, pobożności i ascezy¹³⁰. Dopiero od około roku 1622 w wyniku centralizacji nowicjatów wyznaczano osobnych magistrów¹³¹. Dla przykładu można ukazać na podstawie zachowanych ksiąg ilość nowicjuszy, którzy przebywali w klasztorze leżajskim. Począwszy od roku 1656 nowicjuszy było niewielu. Zazwyczaj liczba ta wahała się od 1-3 nowicjuszy¹³². Profesję ślubów czasowych złożyło w 1805 roku 4 nowicjuszy, w 1807 – 5, 1815 – 2 i w 1822 – 2 nowicjuszy¹³³. 1837 było 7 nowicjuszy, w 1838 -13, w 1839 -15, 1840-6, 1880 -7, 1891 -11. Podobnie kształtowała się liczba nowicjuszy w latach następnych¹³⁴.

Szczególne miejsce w społeczności zakonnej zajmowali chorzy. Przebywali oni w osobnych pomieszczeniach zwanych infirmerią. Otaczano ich specjalną troską i miłością, wg zaleceń reguły św. Franciszka. Infirmerią zajmował się zazwyczaj jeden z braci zakonnych. Praca w infirmerii nie należała do łatwych, wręcz przeciwnie wymagała wielkiej odpowiedzialności i odwagi¹³⁵.

Nieco inaczej wyglądał dzień w klasztorze w niedzielę i święta. Odbywało się wówczas uroczyste nabożeństwo, zapewne lepsze były potrawy na stołach. Bracia nie szli do codziennych swoich zajęć. Podobnie było jeśli do klasztoru przyjeżdżali goście, którym okazywano wielką gościnność i serdeczność¹³⁶.

Ukazując powyższy rytm dnia w klasztorze, zdajemy sobie sprawę, iż – jak w każdej społeczności ludzkiej – znaleźli się zakonnicy gorliwi i mniej gorliwi. Dlatego w konwentach bernardyńskich nie brakowało kar, które były stosowane za liczne wykroczenia, uchybienia i zaniedbania względem ustalonego porządku w klasztorze¹³⁷.

Życie wewnętrzne klasztorów bernardyńskich przez cały wiek XVII zaczyna się coraz bardziej obniżać. Jednakże nie wyglądało jeszcze przynajmniej w I połowie tak źle, skoro w tym czasie spotykamy bardzo pozytywny obraz życia bernardyńskiego, który pochodził z 1628 roku¹³⁸.

Bracia w wieku XVII podobnie jak wcześniej prowadzili podobny styl życia: rano byli budzeni przez zakrystianów, schodzili się wszyscy do kościoła i odprawiali nabożeństwo chóralne, odprawiali rozmyślanie po jutrzni, które trwało godzinę, uczestniczyli we mszy św. konwenckiej. Odnośnie do wyżywienia i jedzenia czytamy: „żywność szczupła; nie może bowiem być w obfitości dla tyłu. Wina niema. Piwa kwaśne. Łóżka z siennikami i skórą, twarde. Ubiór przeubogi, koszule przeważnie łątane”¹³⁹. Chociaż obraz życia zakonników bernardyńskich na pozór dobry, to wspomnieć trzeba, iż pojawiało się szereg odstępstw względem ustalonego porządku dnia w klasztorze i reguły św. ojca Franciszka. Dodać w tym miejscu trzeba, iż bernardyni nie byli wyjątkiem wśród duchowieństwa zakonnego lub diecezjalnego, jeśli chodzi o obniżanie poziomu życia ascetycznego w tym czasie. Był to bowiem czas sprzyjający kryzysowi w zakonach i uwidaczniał się również wśród duchowieństwa i ludzi świeckich¹⁴⁰. Regres ten był widoczny we wszystkich przejawach życia. Coraz więcej było objawów wygody w klasztorach, jak wygodne i miękkie łóżka, piece, coraz więcej wagi przywiązywano do wyglądu habitu i starano się o lepszy materiał na jego uszycie, podobnie było z odzieżą i obuwiem. Spożywano posiłki poza refektarzem, zakonnicy zaniedbywali obowiązku chóru, bez potrzeby opuszczali klasztor, widoczna była utrata autorytetu urzędu gwardiana. Bardzo negatywnie wpływała na życie i dyscyplinę zakonną służba świecka, która wprowadzała do klasztoru zwyczaje świeckie. Coraz częściej organizowano w konwentach wesole biesiady nie licujące z życiem zakonnym oraz grano w karty i kości. Nie najlepszą opinią w tym czasie słyszało się o laikach, którzy nie mieli w sobie

ducha pobożności i modlitwy. Wszystkie te mankamenty życia zakonnego prowadziły również do naruszenia ślubu ubóstwa, który stanowi istotę życia franciszkańskiego¹⁴¹. Negatywnym przejawem była również praca zakonników poza klasztorem, a zwłaszcza praca jako kapelana w dworze dobrodziejów, która stała się przyczyną absencji zakonnika w klasztorze i zaniedbań w życiu duchowym, czy praca kwestarza¹⁴².

Dalsze osłabienie życia zakonnego u bernardynów dokołało się w XVIII wieku. Wielki wpływ odegrały w tym względzie wydarzenia zewnętrzne, chociażby sytuacja społeczno-polityczna i religijna Polski w tym czasie i utrata niepodległości w 1772 roku¹⁴³.

3. Studia zakonne i szkolnictwo elementarne

Prowincja Ruska prowadziła również swoje studia zakonne, gdzie zakonnicy zdobywali potrzebną wiedzę teologiczną i filozoficzną. Zaznaczyć trzeba, iż studia bernardyńskie pod koniec XVI i I połowy XVII wieku przeżywały rozkwit. Przyczyniły się do tego uchwały Soboru Trydenckiego. Reformę studiów zakonnych miał przeprowadzić o. Hannibal Rosselli, który 12 września 1581 roku przybył w tym celu do krakowskiego klasztoru bernardynów¹⁴⁴. Po przyjeździe rozpoczął wykłady teologii komentując księgi *Sentencji* Piotra Lombarda według Jana Dunsza Szkota. Wykładał również na Akademii Krakowskiej. W swoich wykładach propagował szkotyzm, w piśmiennictwie irenizm i hermetyzm, tworząc własne uogólnienia i rozstrzygnięcia, które były zgodne z Pismem Świętym i Tradycją¹⁴⁵. Filozofia natomiast na studiach miała charakter komentarzy do dzieł filozoficznych Arystotelesa według myśli Szkota, która była wykładana w sposób nowożytny i humanistyczny¹⁴⁶.

Studia były realizowane w kilku klasztorach: w jednych wykładano teologię, a w innych filozofię. Dla przykładu można podać, iż w 1684 roku teologia była wykładana we Lwowie, Lublinie i Rzeszowie, zaś filozofia w Samborze, Sokalu i Przeworsku¹⁴⁷. W roku 1687 teologia była wykładana nadal w Lwowie, Lublinie i Rzeszowie, zaś filozofia w Samborze, Sokalu, Brześciu i Przeworsku¹⁴⁸. W 1753 roku teologia była wykładana we Lwowie, Zaslawiu, Dubnie, Husiatynie, Lublinie, Przeworsku, Radecznicy, Samborze, a filozofia we Lwowie, Zaslawiu, Brześciu i Rzeszowie¹⁴⁹. Koniec XVII wieku i I połowa XVIII to okres kryzysu, który został wywołany ze względu na brak lektorów i zmniejszeniu liczby studentów¹⁵⁰. Jednakże dzięki podjętym reformom w II połowie XVIII wieku studia przeżywały odrodzenie, czego nie można powiedzieć o przełomie XVIII i XIX wieku, który charakteryzował się zupełną stagnacją¹⁵¹.

Przy klasztorach prowincji Ruskiej, które dostały się pod panowanie zaboru rosyjskiego i od 1816 roku stanowiły wspólną prowincję wraz z klasztorami litewskimi pod nazwą Prowincji Litewsko-Ruskiej¹⁵², bernardyni prowadzili na

przełomie XVIII i XIX wieku wiele szkół parafialnych¹⁵³. Większość szkół z tamtych terenów przetrwała powstanie listopadowe, mimo faktu, że władze zaborcze stopniowo je likwidowały. Wiązało się to z popowstaniową dyskryminacją polityczną w stosunku do ludności polskiej, jak również kasatą klasztorów, przy których owe szkoły działały¹⁵⁴.

Najwcześniej, bo zaraz po I rozbiórce Polski w 1772 roku utworzyli bernardyni szkołę w Janowie na Podolu, która miała początkowo charakter elementarny¹⁵⁵. Posiadamy także pewne wzmianki późniejsze o szkole w Janowie, jako średniej. W 1820 roku były prowadzone przy niej regularne obserwacje meteorologiczne. Władysław Smoleński zanotował, iż „bernardyni w Janowie szkodzili szkołom i szarogrodzkim”, a te były szkołami średnimi¹⁵⁶. Później jednak szkoła ta, jak się wydaje, stała się ponownie szkołą elementarną. Ostatnia wiadomość o jej istnieniu pochodzi z 1828 roku, a naukę w niej pobierało 15 uczniów¹⁵⁷.

Oдноśnie szkoły w Jarmolińcach pierwsza wiadomość pochodzi z 1803 roku¹⁵⁸. Powstała prawdopodobnie na skutek uchwały władz kościelnych diecezji łuckiej w 1805 roku¹⁵⁹. Z tego bowiem okresu zachowały się sprawozdania szkolne¹⁶⁰. Była prowadzona przez zakonników wzorowo, a w 1824 roku liczyła 34 uczniów¹⁶¹. Była dobrze zorganizowana, w której pracował zazwyczaj jeden z ojców oddelegowany do tego rodzaju pracy¹⁶².

W Łucku było wiele szkół parafialnych, zatem bernardyni nie widzieli początkowo potrzeby zakładania w tym mieście szkoły przy swoim klasztorze. Jednak i tam – jak się dowiadujemy – w roku 1818 uczono chłopców czytania i pisania¹⁶³. Następną wiadomość z roku 1829 dotyczyła nominacji na prefekta szkoły o. Stefana Zawłoka, co wskazuje wyraźnie na istnienie szkółki prowadzonej przez bernardynów w Łucku¹⁶⁴.

Szkoła elementarna w Żytomierzu powstała wskutek uchwały władz diecezjalnych w Łucku z dnia 20 października 1803 roku. Dopiero w tym czasie bernardyni zobowiązali się utrzymywać szkółkę¹⁶⁵. Uczniów w niej nigdy nie było wielu. W 1807 roku było ich 12, 1808 -12, 1809 – 18, 1810 – 18, 1811 – 17, 1812 -4, 1813 -13, 1814 – 27 i 1815 -26¹⁶⁶. Zasadniczym celem szkoły było przygotowanie młodzieży do nauki w miejscowej szkole średniej. W 1831 r. na polecenie prowincjała została zamknięta¹⁶⁷.

Szkoła parafialna w Zasławiu powstała w 1803 roku. Zapewne powstała na skutek inicjatywy Tadeusza Czackiego w Łucku¹⁶⁸. Nie była to duża szkoła. Zazwyczaj liczba uczniów wahała się od kilku do kilkunastu¹⁶⁹.

Pierwszy ślad istnienia szkoły w Dubnie pochodzi z 1788 r. Przeżywała ona wówczas jakiś kryzys i nie wiemy czy była później prowadzona przez zakonników lub kogoś innego¹⁷⁰. Wiadomo tylko, iż po rocznej przerwie została znów otworzona¹⁷¹. Następnny ślad działalności bernardynów na polu oświatowym w Dubnie pochodzi z roku 1803¹⁷². Uczył wówczas w tamtejszej szkole tylko

jeden zakonnik. Zachowały się sprawozdania z działalności szkoły z lat 1804-1815. W szkole tej naukę pobierała mała liczba uczniów, w granicach od 13 do 24 osób. Najwięcej było uczniów w 1809 i 1810 r.¹⁷³. Być może, iż w Dubnie w prowadzeniu szkoły pomagali klerycy, którzy studiowali w tamtejszym klasztorze teologię, a później filozofię¹⁷⁴. Kiedy ta szkoła przestała funkcjonować, trudno ustalić.

Od 1800 r. bernardyni prowadzili szkołę elementarną w Cudnowie, o czym informuje zapis wizytacyjny, który sporządził w tymże roku nieznanymi z imienia archidiakon łucki Umiewski, wizytujący z upoważnienia biskupa Kacpra Cieciszowskiego. Umiewski doradzał, aby przyuczać uczącą się młodzież do uprawy drzew morwowych i hodowli jedwabników¹⁷⁵. Uczył w niej tylko jeden zakonnik¹⁷⁶. Dochowały się sprawozdania z lat 1811-1812 r. Liczba uczniów w 1811 r. wynosiła 16, a w 1812 tylko 6 uczniów¹⁷⁷.

O szkole w Warkowicach wiadomo, że powstała około 1803 r., jak też i to, że naukę prowadził jeden kapłan¹⁷⁸.

Podobnie o szkółce w Janówce dysponujemy śladowymi wiadomościami. Jedynym źródłem o istnieniu tam szkoły parafialnej, prowadzonej przez bernardynów są sprawozdania sporządzone przez Michała Ambrosa. Zamieścił on ją w statystyce z lat 1804-1815¹⁷⁹.

Powstanie szkoły w Kustyniu datuje się na rok 1803. Lekcji udzielał tam jeden zakonnik. Jednak musiała istnieć już trochę wcześniej, ponieważ w 1800 r. archidiakon łucki Umiewski, wizytujący szkołę z ramienia wspomnianego już wcześniej ordynariusza diecezji Cieciszewskiego, napisał: „Miałem ukontentowanie widzieć w tym klasztorze edukującą się młodzież, uczącą się pod okiem przełożonego i troskliwego nauczyciela bernardynów”¹⁸⁰.

O szkole w Brześciu nad Bugiem wiemy jedynie, że powstała przed rokiem 1804, ponieważ w tym roku została zamieszczona w wykazie szkół¹⁸¹.

Wszystkie wyżej wymienione szkoły odegrały wielce pożyteczną rolę w wychowaniu młodzieży i jedynie należy żałować, iż nie jest możliwe odtworzenie ich działalności z powodu braku dokumentów źródłowych. Mimo, iż nie posiadamy pewnych informacji o każdej szkole elementarnej, ich działalności i funkcjonowaniu, to należy przypuszczać, iż większość trzymała się zasadniczo programów opracowanych jeszcze przez Komisję Edukacji Narodowej. Uczono przede wszystkim nauki czytania i pisania w języku polskim. W szkole uczono również czterech działań arytmetycznych oraz religii. Często zdarzało się też, że udzielano wiadomości z zakresu gospodarstwa wiejskiego, rysunku podstawowych figur geometrycznych oraz informacji o miarach, wagach i pieniądzach. Szkolnictwo bernardyńskie na tych terenach zasadniczo przestało istnieć po powstaniu listopadowym w wyniku represji ze strony władz zaborczych¹⁸².

4. Trudne lata Prowincji Ruskiej

Analizując historię prowincji Ruskiej zwrócić należy szczególną uwagę na fakt, iż schyłek I połowy XVII wieku zbiegł się z początkiem szeregu klęsk narodowych. Początkiem tego trudnego okresu dla Polski i dla bernardynów było powstanie Chmielnickiego, które wybuchło w 1648 roku i później przekształciło się w wojnę polsko-rosyjską, trwającą od roku 1654 do roku 1667¹⁸³. W wyniku działań wojennych zakonnicy zmuszeni byli opuścić wiele swoich klasztorów, które uległy zniszczeniu. Były to konwenty w Buratynie, Bukaczowcach, Fastowie, Kijowie, Łubniach, Machnówce, Mańkówce, Romnach i Strzeliśkach¹⁸⁴. Wiele klasztorów dzięki silnym fortyfikacjom zdołało się obronić, jak np. we Lwowie¹⁸⁵, Zbarażu¹⁸⁶, Samborze¹⁸⁷ i Sokalu¹⁸⁸. Inne natomiast klasztory poniosły straty materialne na skutek kradzieży, jak np. w Husiatynie, Lesznie, Uładówce, Zaslaviu i Brześciu Litewskim¹⁸⁹.

Mniejsze szkody przyniosły prowincji najazdy Szwedów w latach 1655-1660 oraz najazd Jerzego Rakoczego. W czasie najazdu Szwedów przez pewien czas przebywał w klasztorze leżajskim król szwedzki Karol Gustaw, dzięki któremu ocalał klasztor i kościół¹⁹⁰. Po odejściu Szwedów Leżajsk został zajęty przez Jerzego Rakoczego, sam zaś klasztor okradziono i spalono¹⁹¹. Pewne szkody zostały również wyrządzone w klasztorze w Przeworsku¹⁹².

Innym doświadczeniem dla bernardynów prowincji Ruskiej były walki z Doroszenką, trwające od 1668 roku oraz wojna z Turcją i utrata Podola z częścią Ukrainy na rzecz najeźdźców tureckich¹⁹³. W czasie działań wojennych oblegano Lwów¹⁹⁴. Turcy zajęli klasztor w Uładówce, który został ostatecznie opuszczony przez Bernardynów¹⁹⁵ oraz złupili klasztor w Zbarażu, gdzie zamordowali ponadto trzech zakonników¹⁹⁶.

W czasie trwania wojny północnej (1700 – 1721) szkodę ze strony wojsk szwedzkich poniósł klasztor w Lublinie¹⁹⁷, zaś klasztor w Sokalu został bardzo dotkliwie ograbiony z 23 skrzyń zawierających srebra i ornaty. Należały one do klasztorów bernardyńskich na Litwie. Dodać trzeba, iż nie rabowano rzeczy i kosztowności, które należały do konwentu Sokalskiego¹⁹⁸.

W czasie działań wojennych, obejmujące lata od 1648 roku do 1694 roku wielu zakonników bernardyńskich oddało swoje życie w obronie wiary i Ojczyzny. Najwięcej ofiar w tym względzie poniósł klasztor w Łubniach, gdzie w 1648 roku zamordowano: o. Bonawenturę Wolskiego, o. Gabriela Kłodzińskiego, o. Hieronima Janewicza, o. Cypriana Dambrowskiego, o. Mariana Grandeckiego, o. Melchiora Piaseckiego, o. Antoniego z Lublina, o. Augustyna Ryczkowskiego, o. Kapistrana Borowickiego, o. Filipa Słupskiego, o. Stanisława Nowomiejskiego, o. Pawła Niziankiewicza, br. Józefa Skrzyszowskiego, br. Jana z Sambora, br. Kazimierza Ruckiego, br. Daniela Głazkiewicza, br. Franciszka Mittera, br. Macieja Wielowskiego, br. Kazimierza z Jarosławia, br. Antoniego z Między-

rzcza, br. Stefana Biskupka, br. Tomasza Zawiszy i br. Cypriana Podciernieckiego. Mordowani byli również zakonnicy w innych klasztorach: w Kijowie, Baturynie, Machnówce, Zasławiu, Zbarażu i Brześciu Litewskim¹⁹⁹. Dodać należy, iż wielu zakonników poniosło śmierć pełniąc obowiązki kapelanów wojskowych²⁰⁰.

Szczególnie trudnym czasem dla Prowincji Ruskiej był okres utraty suwerenności i wolności Polski, w wyniku czego prowincja za sprawą zaborców ulegała podziałom. Najpierw w 1772 roku utraciła na rzecz Austrii 15 klasztorów: Brzeżany, Dukla, Fraga, Gwoździec, Husiatyn, Krystynopol, Leszniów, Leżajsk, Lwów, Przeworsk, Radecznicza, Rzeszów, Sambor, Sokal i Zbaraż²⁰¹. W drugim rozbiórce utraciła kolejnych 5 klasztorów na rzecz Rosji – w Cudnowie, Janowie Jarmolińcach, Zasławiu i Żytomierzu oraz w trzecim rozbiórce zostało przyłączonych również do Rosji 6 klasztorów – w Brześciu n. Bugiem, Dubnie, Janówce, Kustyniu, Łucku i w Warkowiczach²⁰² oraz 4 konwenty na rzecz Austrii – Jeleniec, Józefów, Lublin i Łuków²⁰³. Bernardyni nie zaprzestali w tym trudnym czasie swojej działalności, a szczególnie wewnętrznej. Zaangażowanie to przejawiało się m. in.: staraniem o wewnętrzny ład i porządek w klasztorach, służbie Bożej, odbywania kapituł, prowadzenie nowicjatów i studiów zakonnych²⁰⁴.

5. Działalność duszpasterska

Bernardynom pracującym na wschodnich terenach Rzeczypospolitej postawiono jako główny cel pracy duszpasterskiej nawracanie na katolicyzm mieszkańców Rusi i Litwy. Głównym zamierzeniem było dążenie do odnowy życia religijnego poprzez różnorodne formy duszpasterstwa wśród tamtejszej ludności, które realizowano przede wszystkim poprzez odprawianie Mszy św. i innych nabożeństw oraz udzielanie sakramentów świętych²⁰⁵.

Jedną z form ożywienia duszpasterskiego była działalność stowarzyszeń religijnych, czyli bractw²⁰⁶. Po Soborze Trydenckim bractwa religijne stały się jednym z głównych narzędzi Kościoła w walce z reformacją. Stąd od końca XVI wieku następuje gwałtowny ich rozwój, również przy klasztorach bernardyńskich. Bractwa te posiadały swoje księgi, w których spisywano rozchody i przychody²⁰⁷ oraz księgi zawierające spisy członków danego bractwa²⁰⁸.

Jednym z takich bractw, które było propagowane przez bernardynów, było bractwo św. Anny. Zostało ono przeszczepione do Polski za sprawą kolonistów niemieckich, zamieszkujących miasta Królestwa Polskiego²⁰⁹.

Innym bractwem działającym przy klasztorach bernardyńskich było bractwo Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Powstało ono na skutek coraz bardziej rosnącej czci ku Matce Bożej Niepokalanie Poczętej²¹⁰. Wspomnieć warto, iż od roku 1646 bernardyni uzyskali pozwolenie na zakładanie stowarzyszeń przy swoich konwentach²¹¹.

Zaangażowanie zakonników w pracy duszpasterskiej w wojsku²¹² wydało owoc w powstaniu żołnierskiego bractwa pod wezwaniem św. Michała Archanioła²¹³. Zostało ono założone w 1596 roku przez ówczesnego gwardiana konwentu lwowskiego – o. Marcina z Bydgoszczy²¹⁴.

Oprócz wyżej wymienionych bractw istniały jeszcze: bractwo św. Bernardyna²¹⁵, Paska św. Franciszka²¹⁶, św. Antoniego²¹⁷ oraz sporadycznie bractwo św. Iwona²¹⁸ i św. Anioła Stróża²¹⁹.

Rysem charakterystycznym w działalności duszpasterskiej bernardynów prowincji Ruskiej była działalność duszpasterska w sanktuariach. Wśród sanktuariów wyróżnić trzeba sanktuarium maryjne w Sokalu²²⁰, Leżajsku²²¹, Rzeszowie²²², Dubnie²²³ oraz innych²²⁴, sanktuarium św. Jana z Dukli we Lwowie²²⁵ oraz sanktuarium św. Antoniego w Radeczniczy²²⁶.

Kaznodziejstwo bernardynów prowincji Ruskiej w XVII wieku nie wyróżniało się niczym szczególnym. Było utrzymane w stylu barokowym, charakteryzującym się brakiem w pogłębianiu stylu i treści. Płytkim myśłem nadawano przesadne środki wyrazu. Barokowy styl głoszonych kazań zmieniał się w manierę, zaś jego zalety stały się wadami wymowy²²⁷. Bernardyni specjalizowali się w tym okresie w głoszeniu kazań panegirycznych, które były wygłaszane na cześć dobrodziejów²²⁸. Przykładem takich kazań może być kazanie wygłoszone podczas koronacji obrazu Matki Bożej Pocieszenia w Sokalu przez o. Adriana Seriewicza²²⁹.

W II połowie XVIII wieku, kiedy przypada okres oświecenia, w kazaniach ujawniły się takie cechy epoki jak naturalizm, historycyzm, czy racjonalizm²³⁰.

Wspomnieć należy, iż już w XVI wieku na wschodnich terenach Polski utarł się zwyczaj wzywania bernardyńskich zakonników do czuwania przy zmarłych. Zwyczaj ten przetrwał w następnych wiekach, tj. w XVII i XVIII²³¹.

Wspomnieć trzeba także, iż bernardyni sprawowali również urzędy kapelanów u sióstr zakonnych, między innymi Brygidek w Sokalu i Samborze²³² oraz bywali kapelanami na dworach swoich dobrodziejów²³³.

Reasumując trzeba stwierdzić, iż duszpasterstwo bernardyńskie posiadało charakter duszpasterstwa nadzwyczajnego, bowiem przy klasztorach nie istniały parafie. Pewnym wyjątkiem w tym względzie był klasztor w Zbarażu, gdzie w 1726 roku ufundowano placówkę parafialną²³⁴. Zakonnicy angażowali się szczególnie w propagowaniu bractw religijnych idąc za wskazaniem Soboru Trydenckiego oraz w pracy duszpasterskiej w licznych klasztorach i sanktuariach²³⁵.

Ważne miejsce wśród działalności bernardynów zajmowała działalność społeczna. Jedną z form działalności społecznej była działalność leczniczo – aptekarska²³⁶. Przyczyną powstania tego typu działalności wynikała z braku dostatecznej liczby wykształconych lekarzy²³⁷. Wywarło to wpływ na zakładanie infirmerii w klasztorach, które z czasem udostępniano również ludziom świec-

kim. Starano się, aby lekarze i aptekarze, którzy wstępowali do bernardynów, wychowywali swoich następców²³⁸. Poza tym wspomnieć należy, iż w klasztorach istniała pewna grupa zakonników pielęgniarzy, którzy zdobywali wiedzę medyczną dzięki pracy z chorymi oraz kontaktom wykształconych lekarzy i aptekarzy. Nabywaną w ten sposób wiedzę wykorzystywano przy sporządzaniu różnorodnych lekarstw. Podstawowym materiałem przy sporządzaniu lekarstw były zioła. Tworzono z nich maści, proszki, nalewki i napary²³⁹.

Jedną z najbardziej znanych aptek bernardyńskich była apteka w Sokalu, która spełniała ważną funkcję społeczną na tamtejszym terenie. Została ona zorganizowana w 1641 roku przez Bernardyna Floriana Piątkowica. Wspomnieć trzeba, iż obok apteki powstała także infirmeria, która miała służyć nie tylko zakonnikom, ale również miejscowej ludności²⁴⁰.

Apteka istniała również przy klasztorze we Lwowie. Powstała ona w 1642 roku i od samego początku była pomyślana jako apteka ogólnodostępna. Była dobrze zaopatrzona i skutecznie konkurowała z innymi aptekami na terenie Lwowa²⁴¹.

Duszpasterstwo bernardyńskie zostało zahamowane w wyniku zaborów i stosowania wobec klasztorów polityki represji ze strony władz zaborczych. Tak było w klasztorach, które znalazły się pod panowaniem Rosji²⁴². Zakonnicy bernardyńscy podobnie jak i inne zakony, nie zaprzestali swojej działalności. Przejawiało się one m. in.: przyjmowaniu nowych placówek duszpasterskich, powstawaniu przy klasztorach parafii, obejmowanie parafii jako wikariusze i kapelani dworskich oraz siostr zakonnych, misji ludowych, działalności szkolnej, patriotycznej i społecznej. Działalność duszpasterską prowadzono do kasat klasztorów, do których przystąpiono szczególnie w latach 1832, 1836-1843, 1863-1864 oraz w latach 1865-1866, doprowadzając do całkowitej zagłady życia zakonnego. Objęły one klasztory znajdujące się w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim²⁴³. W znacznie większym stopniu niż w Rosji była realizowana etatyzacja Kościoła katolickiego w katolickiej Austrii. Już za rządów Marii Teresy (1740-1780), a następnie za Józefa II (1780-1790) stosowano w polityce kościelnej kierunek zwany józefinizmem²⁴⁴. Również i tutaj pojawiały się z biegiem czasu antykościelne zarządzenia i dekryty, które ograniczały działalność duszpasterską klasztorów²⁴⁵. Jednakże i w tym zaborze zakonnicy nie poddali się zniechęceniu, lecz z wielką gorliwością podejmowali działalność duszpasterską. Klasztory bernardyńskie pod zaborem austriackim, tzw. Prowincji Galicyjskiej doczekały wolnej Polski w 1918 roku²⁴⁶.

Summary

Bernardines and the Russian Province 1637-1864 – the Sketch of Activity

The Bernardines were found in 1453 thanks to John Capistrano who belonged to the Convent of Brothers Minor for observance, i.e. supporters of maintaining the Rule of St. Francis without any changes and softening. He founded the first observance monastery in Poland in Krakow – Stradom under the name St. Bernard from Siena. The Bernardines were very quickly met with approbation by the community which was evident by many Bernardine communities throughout Poland. The number of communities was so large that over of the centuries, four Bernardine Provinces were created: Malopolska, Wielkopolska, Lithuanian and Russian. This article presents the internal and territorial organization of Bernardine-Russian Province. Based on conducted research, almost the whole picture of the Province was obtained. The following subjects are particularly interesting: periods of founding monasteries in Eastern territories, political system of the province, pastoral activity, and therefore, the development of religious brotherhoods, the care over Marian sanctuaries (Sokal, Leżajsk, Rzeszow, Fraga) and over sanctuaries named after saints, for example in Lwów and Radechnica, community service, monastic studies and internal spirituality. It should be stressed that Bernardine monks undertook all kinds of works with great care and determination in particular province. They were extremely useful for the convent as well as people of Eastern territories of Poland and the Church.

PRZYPISY

- ¹ Archiwum Prowincji Bernardyńskiej Krakowskiej (=APBK) rkps sygn. VI-a-2 I. „Archivii conventus Leżajscensis ...”, 1608-1779, k. 25; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, Lwów 1933, t. 1, s. 8, 10; S. Łempicki, *Pater Capestrano w Polsce*. „Studia Franciszkańskie” 3 (1988) ss. 243nn; W. Murawiec, *Jan z Kapistrano. Kaznodzieja podróżujący i reformator*. „Studia Franciszkańskie” 3(1988), ss. 289nn; E. Obruśnik, *Św. Jan Kapistran kaznodzieja i reformator. Wybrane zagadnienia z ikonografii bernardynów w Polsce*. „Studia Franciszkańskie” 5 (1992), ss. 301-302. – Warto zapoznać się z historią życia i działalności dwóch szczególnych reformatorów życia zakonnego Braci Mniejszych i twórców nowej rodziny Braci Mniejszych Obserwantów, a mianowicie św. Bernardyna ze Sieny i św. Jana Kapistrana. – S.J. Kafel, *Św. Bernardyn ze Sieny – mistyk i misjonarz (1380-1444)*. „Studia Franciszkańskie” 6(1994), ss. 187-203; W. Murawiec, *Jan z Kapistrano*, ss. 273-294; S. Łempicki, *Pater Capistrano w Polsce*, ss. 243-250.
- ² H.E. Wyczawski, *Kraków*, w: H.E. Wyczawski [red.], *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 154 [=KBwP]; K. Kantak, *Dzieje krakowskich bernardynów w zarysie* w: K. Kantak, J. Szablowski, J. Żarnecki [red.], *Kościół i klasztor OO. Bernardynów w Krakowie*, cz. 1, Kra-

ków 1958 s. 10nn; J. Kłoczowski [red.], *Bracia Mniejsi w Polsce średniowiecznej, w: Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, t. I, cz. 1, *Franciszkanie na ziemiach polskich*, Kraków 1983, s. 62; M. Kutzner, *Architektura polskich późnogotyckich klasztorów franciszkanów obserwantów (zwanych bernardynami)*, w: J. Kłoczowski [red.], *Franciszkanie w Polsce średniowieczne* t. I, cz. 2 i 3. *Franciszkanie na ziemiach polskich*, Kraków 1989 s. 277; I. Rusecki, *Bernardyni krakowscy stróżami relikwii Błogosławionego Szymona*, Kalwaria Zebrzydowska 1998, ss. 16-17; I. Rusecki, *Bernardyński matecznik. – „Vita Provinciae”* nr 1-2(1997), s. 78. – APBK rkps sygn. I-a-1 „Jezus, Maria, Franciscus. Aeternae memoriae conventus Cracoviensis ad Sanctam Bernardinum in Stradom situs hoc libro commendatur, benefactorumque ac benefactricum in eum propensorum series explicatur inchoante Patre Fratre Francisco Dzielowski tunc custode Cracoviensi 1668”, 1454-1882, ss. 7nn.

- ³ W. Murawiec, *Jan z Kapistrano*, s. 398; D. Kaczmarzyk, *Kościół św. Anny*, Warszawa 1984 ss. 12-13; W. Murawiec, *Bernardyni warszawscy. Dzieje klasztoru św. Anny w Warszawie 1454-1864*, Kraków 1973, s. 11. – APBK rkps sygn. M.-3 „Singularum Provinciae Polonae coenobiorum ordinis divi Francisci Regularis Observantiae topographia specialis feliciter incipit”, 1453 – ok. 1590 k. 15v.
- ⁴ A. Chadam, *Poznań*, KBwP, ss. 266-267; J.A. Mazurek, *Bernardyni w Poznaniu 1455-1655*. „Studia Franciszkańskie” 4 (1991) ss. 249nn; S.B. Tomczak, *Biblioteka bernardynów w Poznaniu od początku fundacji do XVII w.* „Studia Franciszkańskie” 4(1991), s. 318; M. Kutzner, *Architektura polskich późnogotyckich klasztorów franciszkanów obserwantów (zwanych bernardynami)*, t. I, cz. 2 i 3, s. 277; A. Kuszelski, *Historia budowy i wyposażenia kościoła bernardyńskiego. Z prac nad katalogiem zabytków Poznania*, w: J. Wiesiołowski [red.], *Kronika miasta Poznania*, 3-4(1994), ss. 405nn. – APBK rkps sygn. W-35 Fragmenty kronik zakonu Bernardynów w Polsce. I. „Erectiones, fundationes, privilegia, indulta, rescripta Summorum Pontificum, Regum Poloniae, Cardinalium, Principum, Antistitum, Senatorum, Nobilium, Magistratum, Civium, Urbium civitatumque a prima omnium nostrorum conventuum monasteriorum Sanctimonialium anno 1783 collectae”, XV – XIX. Fragment. (Klasztor w Poznaniu), s. 7.
- ⁵ S.B. Tomczak, *Wschowa*, KBwP, s. 442. – APBK rkps sygn. W-35 II Fragmenty kroniki Prowincji Wielkopolskiej, s. 91.
- ⁶ K. Grudziński, *Kościół*, KBwP, ss. 146-147. – APBK rkps sygn. W-35 II Fragmenty kroniki ..., s. 87. – APBK rkps sygn. M.-3 „Singularum Provinciae Polonae... k. 24v.
- ⁷ S.B. Tomczak, *Kobylin*, KBwP, s. 137. – APBK rkps sygn. W-35 Fragmenty kroniki..., s. 113. – APBK rkps sygn. M.-3 „Singularum Provinciae Polonae..., k. 25v.
- ⁸ A. Chadam, *Tarnów*, KBwP, s. 373. – APBK rkps sygn. M.-3 „Singularum Provinciae Polonae ..., k. 26v.
- ⁹ W. Murawiec, *Kalisz*, KBwP, s. 107. – APBK rkps sygn. W-35 II Fragmenty kroniki ..., s. 121.
- ¹⁰ K. Grudziński, *Koło*, KBwP, ss. 140-141; A. Wędzki, *Czasy najdawniejsze (do r. 1362)*, w: J. Burszta [red.], *Sześćset lat miasta Koła*, Poznań 1963, s. 31. – APBK rkps sygn. W-35 IV Fragmenty kroniki klasztoru w Kole, s. 267; APBK rkps sygn.

Bernardyni w Prowincji Ruskiej 1637 – 1864

- M.-2 „*Topographia specialis feliciter incipit Provinciae Polonae anno Virginei Partus 1597*”, 1453 – 1642 k. 86v.
- ¹¹ A. Pabin, *Łowicz*, KBwP, s. 202-203. – APBK rkps sygn. W-35 VI Fragmenty kroniki Prowincji Wielkopolskiej, s. 275; APBK rkps sygn. M.-2 „*Topographia specialis feliciter ...*”, k. 113.
- ¹² I. Rusecki, *Klasztor i kościół Ojców Bernardynów w Warcie – miejscem kultu o. Rafała z Proszowic*, Kalwaria Zebrzydowska 1998, ss. 19nn; K. Grudziński, *Warta*, KBwP, s. 418; K. Wiliński, K. Bryński, *Dzieje miasta Warty*, Warszawa 1984, ss. 30-31.
- ¹³ K. Grudziński, *Radom*, KBwP, s. 293.
- ¹⁴ A. Pabin, *Bydgoszcz*, KBwP, s. 35. – APBK rkps sygn. W-35 II. Fragmenty kroniki..., s. 171.
- ¹⁵ S. Litak w swoim opracowaniu wyczerpująco ukazał przebieg reformacji w Polsce, jej rozpowszechnianie się, stosunek królów do nowej religii oraz jej upadek i zwycięstwo Kościoła katolickiego. – S. Litak, *W dobie reform i polemik religijnych*, w: J. Kłoczowski [red.], *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1979*, Lublin 1992, ss. 195nn.
- ¹⁶ H.E. Wyczawski, *Złoczew*, KBwP, s. 460. – APBK rkps sygn. W-35 XI Fragmenty kroniki Prowincji Wielkopolskiej, s. 333.
- ¹⁷ H.E. Wyczawski, *Nowy Dwór*, KBwP, s. 237.
- ¹⁸ H.E. Wyczawski, *Sieraków*, KBwP, s. 318. – APBK rkps sygn. W-35 II. Fragmenty kroniki ..., s. 205.
- ¹⁹ K. Grudziński, *Piotrków Trybunalski*, KBwP, s. 259.
- ²⁰ S.B. Tomczak, *Ostrzeszów*, KBwP, ss. 249-250. – APBK rkps sygn. W-35 II. Fragmenty kroniki ..., s. 237.
- ²¹ A. Jackowski, *Pielgrzymowanie*, Wrocław 1998, s. 193, 196; I. Soljan, E. Z. Bilska, *Kalwaria Zebrzydowska*, w: A. Jackowski [red.], *Miejsca święte Rzeczypospolitej. Leksykon*, Kraków 1998, s. 119 [=MŚR]; H.E. Wyczawski, *Kalwaria Zebrzydowska*, KBwP, ss. 113-114; A. Chadam, *Geneza Kalwarii Zebrzydowskiej*. – „*Peregrinus Cracoviensis*”, 2(1995), ss. 21-22. – Historię powstania fundacji bernardynskiej w Kalwarii Zebrzydowskiej i jej dzieje wraz z drózkami przedstawił wyczerpująco Hieronim Wyczawski w swojej monografii. – H.E. Wyczawski, *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardynów i kalwaryjskich drózek*, Kalwaria Zebrzydowska 1987, ss. 18nn. – APBK rkps sygn. IV-a-1 „*Historia Calvariae seu diligens et accurata descriptio situs, foundationis, privilegiorum devotissimi conventus Zebrzydoviensis concessionibus, litteris apostolicis, confraternitatibus et miraculis nec non rebus in eo notabiliter gestis collecta anno Domini 1616*”, 1600-1904, s. 7nn.
- ²² W. Murawiec, *Bochnia*, KBwP, s. 24.
- ²³ W. Murawiec, *Karczówka*, KBwP, s. 133.
- ²⁴ H.E. Wyczawski, *Alwernia. Dzieje klasztoru OO. Bernardynów*, Kraków 1957, s. 16; H.E. Wyczawski, *Alwernia*, KBwP, s. 17; J. Samek, *Przewodnik po mieście Alwerni i okolicy*, Kalwaria Zebrzydowska 1995, ss. 13-14.

- ²⁵ H.E. Wyczawski, *Przasnysz*, KBwP, s. 274.
- ²⁶ H.E. Wyczawski, *Łęczyca*, KBwP, ss. 197-198; J. Grodzka, *Łęczyca i okolice*, Łódź 1972, s. 23.
- ²⁷ H.E. Wyczawski, *Olsztyn*, KBwP, s. 239.
- ²⁸ W. Murawiec, *Grodzisk (Grodzisko)*, KBwP, ss. 82-83.
- ²⁹ H.E. Wyczawski, *Wieluń*, KBwP, ss. 431-432.
- ³⁰ M. Topińska, *Kościół czerniakowski*, Warszawa 1977, ss. 15nn; K. Grudziński, *Warszawa-Czerniaków*, KBwP, s. 409.
- ³¹ H.E. Wyczawski, *Strzegocin*, KBwP, s. 357.
- ³² Wykaz wszystkich fundacji bernardyńskich podaje H. E. Wyczawski, *Wykaz klasztorów bernardyńskich*, KBwP, ss. 569-571.
- ³³ K. Grudziński, *Bernardyni w służbie ojczyzny 1453-1953*, cz. 1, s. 33. (Mps. w posiadaniu APBK, sygn. RGP-k-111).
- ³⁴ K. Katak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 170.
- ³⁵ Ł. Wenc, *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich i bernardyńskich w Polsce w latach 1580-1648*, w: J. Kłoczowski [red], *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, t. I, Warszawa 1975, s. 587.
- ³⁶ A. Chadam, *Lublin*, KBwP, s. 188. (Fund. mieszczanie lubelscy). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ordinis Minorum Regularis Observantiae sub titulo Immaculatae Conceptionis B. V. Mariae”, 1460 -1782, ss. 42-43.
- ³⁷ H.E. Wyczawski, W. Murawiec, *Święty Jan z Dukli. (ok. 1414-1484)*, Kalwaria Zebrzydowska 1997, s. 45; H.E. Wyczawski, *Lwów*, KBwP, s. 193. (Fund. Andrzej Odrowąż – wojewoda ruski). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, s. 8-9; APBK rkps sygn. XXII-a-1 „Liber vitae seu catalogus fundatorum, confratrum et benefectorum conventus Leopoliensis ad S. Andream Apostolum Fratrum Minorum de Observantia defunctorum”. „Copia manuscripti olim in nostra bibliotheca Leopoliensi ad S. Andream Ap. Sub N. IX asservati et modo in bibliotheca Universitatis Leopoliensis sub signis Rk. 85 reperibilis. Cura P. Norberti Golichowski – a. 1895 mense Martio per fratres Clericos transsumpta”, 1460 – 1754 k. 4nn.
- ³⁸ A. Chadam, *Przeworsk*, KBwP, s. 284. (Fund. Rafał z Jarosławia – marszałek wielki koronny). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, ss. 21-22.
- ³⁹ A. Chadam, *Sambor*, KBwP, s. 311. (Fund. Jan Odrowąż – wojewoda ruski). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, ss. 18-19.
- ⁴⁰ A. Jackowski, *Sokal*, MŚR, s. 284; A. Chadam, *Sokal*, KBwP, ss. 342-343. (Fund. Stanisław Gomoliński – biskup chełmski). – APBK rkps sygn. RGP-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, s. 25; APBK rkps sygn. XXIV-a-1 „Loci Sokaliensis ad Sanctam Mariam Consolationis celebritas, receptio, instauratio a fratribus ordinis Minorum de Observantia D. Francisci anno D. 1599”, 1592-1929, ss. 7nn; APBK dok. 166 Biskup chełmski Stanisław Gomoliński oddaje Bernardynom kościół Matki Boskiej na wyspie na rzece Bugu koło Sokala ... Sokal 17 października 1599.
- ⁴¹ H.E. Wyczawski, *Zasław*, KBwP, s. 451. (Fund. Janusz Zasławski – wojewoda wołyński). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, s. 55.

- ⁴² W. Murawiec, *Brześć Litewski*, KBwP, s. 26. (Fund. Marcin Szyszkowski – biskup łucki). – APBK rkps sygn. XXIII-1 „Acta seu monumenta diversa ex duobus vetustissimis protocollis conventus istius Samboriensis ad Beatissimam Virginem Mariam in coelum Assumptam ordinis Minorum S. P. N. Francisci Regularis Observantiae ad tutiorem securioremque conservationem rerum memorabilium anno Christi 1780 collecta et in unum volumen istud compilata”, 1471-1941, ss. 46-47.
- ⁴³ A. Jackowski, *Leżajsk*, MŚR, ss. 163-164; E. Obruśnik, *Początki dziejów leżajskiego sanktuarium według najstarszych tekstów, ikonografii i tradycji*, Leżajsk 1997, s. 8; W. Murawiec, *Leżajsk*, KBwP, ss. 175-176. (Fund. Łukasz Opaliński – starosta leżajski); – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, ss. 33-34; APBK rkps sygn. VI-a-2 I Archiwii conventus Leżajscensis ..., k. 36; APBK rkps sygn. XXIII-1 „Acta seu monumenta diversa ex duobus vetustissimis protocollis conventus istius Samboriensis ...”, s. 34.
- ⁴⁴ A. Chadam, *Husiatyn*, KBwP, s. 90-91. (Fund. Walenty Kalinowski – generał ziem podolskich). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, ss. 54-55.
- ⁴⁵ H.E. Wyczawski, *Dubno*, KBwP, s. 50. (Fund. Janusz Ostrogski – kasztelan krakowski). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, ss. 41-42.
- ⁴⁶ H.E. Wyczawski, *Kijów*, KBwP, s. 135. (Fund. Marcin Gasztold – wojewoda kijowski). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, ss. 62-63.
- ⁴⁷ A. Chadam, *Łuków*, KBwP, s. 213. (Fund. Erazm Domaszewski – starosta łukowski). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, ss. 44-45.
- ⁴⁸ A. Chadam, *Zbaraż*, KBwP, s. 455. (Fund. Jerzy Zbarski – wojewoda krakowski). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, ss. 51-52.
- ⁴⁹ H.E. Wyczawski, *Janówka*, KBwP, s. 96. (Fund. Krystyna Malińska – księżna z domu Wiśniowiecka). – APBK rkps sygn. XXIV-k-1 „Erectio provinciae Russiae sub titulo Immaculatae Conceptionis B. Mariae Virginis cum omnibus descriptis conventibus Socaliensi conventui offertur, consecratur, dedicatur anno Virginei Partus 1680 die 23 mensis Octobris”, 1670-1757, ss. 51-52.
- ⁵⁰ H.E. Wyczawski, *Machnówka*, KBwP, s. 215. – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, s. 65.
- ⁵¹ D. Szałankiewicz, *Rzeszów*, MŚR, s. 273; W. Murawiec, *Rzeszów*, KBwP, s. 304. (Fund. Mikołaj Ligenza – kasztelan sandomierski). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, ss. 23-24.
- ⁵² H.E. Wyczawski, *Bukaczowce*, KBwP, s. 34. (Fund. Jerzy Kalinowski – szlachcic). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, s. 65.
- ⁵³ H.E. Wyczawski, *Łubnie*, KBwP, s. 210. (Fund. Jeremiasz Wiśniowiecki – wojewoda ruski).
- ⁵⁴ H.E. Wyczawski, *Strzeliska*, KBwP, s. 360.
- ⁵⁵ A. Chadam, *Leszniów*, KBwP, s. 172. (Fund. Maciej Leśniowski – kasztelan betzki). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, s. 40.
- ⁵⁶ H.E. Wyczawski, *Uładówka*, KBwP, s. 396. (Fund. Aleksander Piaseczyński – kasztelan kijowski).
- ⁵⁷ H.E. Wyczawski, *Fastów*, KBwP, s. 58. (Fund. Aleksander Sokołowski – biskup kijowski).

- ⁵⁸ H.E. Wyczawski, *Mańkówka*, KBwP, s. 216.
- ⁵⁹ H.E. Wyczawski, *Romny*, KBwP, s. 304.
- ⁶⁰ H.E. Wyczawski, *Baturyn*, KBwP, s. 21. (Fund. Jerzy Ossoliński – kanclerz wielki koronny). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, s. 62.
- ⁶¹ H.E. Wyczawski, *Łuck*, KBwP, s. 211. (Fund. Agnieszka Staniszevska – wdowa po sędzim dworskim). – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae...”, ss. 48-49.
- ⁶² Patrz przypisy nr 98-111, 113-115, 117-119, 122-123.
- ⁶³ Podziały Bernardynów przedstawił H. E. Wyczawski w dodatku w pozycji pt. *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*. – H.E. Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, KBwP, s. 624.
- ⁶⁴ Tamże, s. 624; H.E. Wyczawski [red], *Wprowadzenie*, w: *Słownik Polskich Pisarzy Franciszkańskich*, Warszawa 1981, s. 15 [=SPPF].
- ⁶⁵ H.E. Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, KBwP, s. 624. – Krzysztof Scipio Campo (1578-1649) urodził się w Grodnie jako wnuk neapolitańskiego szlachcica. Do zakonu wstąpił w roku 1596, w 1601 roku otrzymał święcenia kapłańskie. Studiował w Rzymie, Salamance i Alcali. Był trzykrotnie wybierany prowincjałem Bernardynów. Był również członkiem zarządu generalnego. Jako prowincjał wydał „Ordinarium divini officii”. – W. Murawiec, *Scipio de Campo Krzysztof*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 36/1, Warszawa-Kraków 1995, ss. 85-87.
- ⁶⁶ H.E. Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, KBwP, s. 604; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, 1573-1795-1932, s. 82nn; K. Kantak, *Powstanie reformatów polskich*, Poznań 1910, s. 20n.
- ⁶⁷ J. Kędzior, *Chronica Ordinis FF. Minorum in Polonia ab anno 1623 ad annum 1633*, s. 22. (Mps w posiadaniu APBK sygn. RGP-k-97).
- ⁶⁸ APBK rkps sygn. RGP-b-3 „Archivum Provinciae Russiae ac omnium conventuum respectu foundationum, per quem, quando, quo in loco, compilatum a. D. 1737 sub gubernio Fr. P. Ignatii Orłowski pro tunc ministri provincialis”, XIV – 1737, s. 1nn; APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, s. 1nn.
- ⁶⁹ H.E. Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, KBwP, s. 624; H.E. Wyczawski, *Wprowadzenie*, w: SPPF, s. 15; J. Kędzior, *Chronica Ordinis*, s. 30.
- ⁷⁰ H.E. Wyczawski, *Wprowadzenie*, SPPF, s. 15.
- ⁷¹ A. Bartosz, *Radecznicą*, Lublin 1919, s. 7; K. Grudziński, *Bernardyńskie sanktuarium św. Antoniego w Radeczniczy 1664-1964*. „Wiadomości diecezjalne lubelskie” 38(1964), nr 1-7, s. 139; A. Chadam, *Radecznicą*, KBwP, s. 284. (Fund. Mikołaj Świrski, biskup sufragani i administrator sede vacante diec. chełmskiej); J. Groch, *Radecznicą*, MŚR, ss. 260-261. – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, ss. 49-50.
- ⁷² A. Chadam, *Fraga*, KBwP, s. 59. (Fund. Stanisław Jabłonowski, hetman wielki koronny i kasztelan krakowski). – APBK rkps sygn. APBK rkps sygn. XXIV-k-1 „Erectio provinciae Russiae ...”, s. 86; APBK rkps sygn. XVIII-4, Akta klasztoru Bernardynów we Fradze przed jego likwidacją, 1706-1808, s. 1nn.

Bernardyni w Prowincji Ruskiej 1637 – 1864

- ⁷³ W. Murawiec, *Brzeżany*, KBwP, s. 29. (Fund. Mikołaj, H. Sieniawski, wojewoda wołyński i hetman polny koronny); A. Jackowski, *Brzeżany*, KBwP, s. 18. – APBK rkps sygn. XXIV-k-1 „Erectio provinciae Russiae ...”, ss. 83-84.
- ⁷⁴ K. Grudziński, *Józefów*, KBwP, s. 99. (Fund. Andrzej Potocki, kasztelan krakowski i hetman polny koronny). – APBK rkps sygn. XXIV-k-1 „Erectio provinciae Russiae...”, ss. 81-82.
- ⁷⁵ A. Chadam, *Krystynopol*, KBwP, s. 167. (Fund. Feliks (Szczęsny) Kazimierz Potocki, wojewoda krakowski i hetman polny koronny). – APBK rkps sygn. XX-a-1 „Erectio conventus Christinopoliensis patrum Ordinis Minorum S. Patris Francisci Regularis Observantiae ab Felice Casimiro a Potok in Podhayce Potocki, palatino Ceacoviensi, exercituum Regni duce campestri, Sokaliensi, Rabczycensi, Livonensi, Tłumacensi capitaneo die 30 mensis Maji anno Domini 1695-to facta. Hic etiam variorum benefactorum inveniuntur”, 1695 – 1928, s. 1nn; APBK rkps sygn. XXIV-k-1 „Erectio provinciae Russiae ...”, ss. 85-86.
- ⁷⁶ K. Grudziński, *Kamieniec Podolski*, KBwP, s. 123.
- ⁷⁷ A. Chadam, *Gwoździec*, KBwP, s. 85. (Fund. Michał Puzyna, książę, pisarz litewski). – Zachowana księga szeroko przedstawia sprawę powstałej fundacji bernardynów w Gwoźdźcu. – APBK rkps sygn. RGP-b-3 „Archivi Provinciae Russiae ...”, s. 853nn.
- ⁷⁸ H.E. Wyczawski, *Warkowicze*, KBwP, s. 397. (Fund. Jakub Ledóchowski, podstoli drohicki). – APBK rkps sygn. XXIV-k-1 „Erectio provinciae Russiae ...”, s. 93.
- ⁷⁹ H.E. Wyczawski, *Kustyń*, KBwP, s. 170. (Fund. Kazimierz Stanisław Stecki, kasztelan kijowski).
- ⁸⁰ K. Grudziński, *Dukla*, KBwP, s. 53. (Fund. Józef Mniszech, marszałek wielki koronny i Józef Bukowski, chorąży sanocki); D. Szalankiewicz, *Dukla*, KBwP, s. 65. – APBK rkps sygn. RGP-b-4 „Erectio Provinciae Russiae ...”, s. 76.
- ⁸¹ K. Grudziński, *Jeleniec*, KBwP, s. 98. (Fund. Antoni Jezierski, szlachcic).
- ⁸² K. Grudziński, *Cudnów*, KBwP, s. 41. (Fund. Janusz Sanguszko, książę).
- ⁸³ H.E. Wyczawski, *Jarmolińce*, KBwP, s. 99. (Fund. Paweł Skrzyński, podkomorzy królewski i Jan Onufry Orłowski, łowczy nadworny).
- ⁸⁴ H.E. Wyczawski, *Żytomierz*, KBwP, s. 465. (Fund. Jan Kajetan Iliński, starosta grodowy żytomierski).
- ⁸⁵ H.E. Wyczawski, *Janów*, KBwP, s. 95. (Fund. Adam Chołoniewski, kasztelan bucki).
- ⁸⁶ Patrz przypisy nr 149-153, 155-163.
- ⁸⁷ H. Gapski, *Profesi bernardyńscy konwentu krakowskiego w latach 1578-1650*, „Roczniki Humanistyczne” 23(1975), z. 2, s. 71nn.
- ⁸⁸ Patrz przypisy nr 98-111.
- ⁸⁹ H.E. Wyczawski, *Schematyzm bernardyński z 1753 roku*. „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 26(1973), s. 282; H.E. Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, KBwP, s. 625.
- ⁹⁰ H. Holzapfel, *Manuale historiae Ordinis Fratrum Minorum*, Fryburg 1909, s. 374.
- ⁹¹ H.E. Wyczawski, *Schematyzm bernardyński*, 26(1973), s. 279.

- ⁹² Począwszy od roku 1637 do 1772 roku prowincjalami Prowincji Ruskiej byli: Zygmunt Szembek (1637), Bernardyn Orłowicz (1640), Franciszek z Przeworska (1643), Piotr Ceynar (1646), Bonifacy Warpiesza (1650), Bonawentura Bonar (1653), Hieronim Dzierzgowski (1656), Kazimierz Awedyk (1659), Bonawentura Kotarski (1663), Franciszek Rayszewicz (1666), Jan Wałowicz (1669), Franciszek Rykalicz (1672), Cyprian Damirski (1675), Jan Wałowicz (1678), Dymitr Wolski (1681), Chryzostom Orchowski (1684), Franciszek Przybyłowicz (1687), Ambroży Biglewicz (1690), Cyprian Siedlecki (1693), Antoni Lipski (1696), Daniel Falczykiewicz (1699), Paulin Zakrzewski (1702), Szymon Niegardowski (1705), Stanisław Długosz (1708), Bernard Krupski (1711), Szymon Niegardowski (1714), Mikołaj Lurynowicz (1717), Jan Kapistran Okólski (1720), Euzebiusz Zielnicki (1723), Marcelian Ziomkowski (1726), Jan Kapistran Wdziekoński (1729), Antoni Szczamburski (1732), Ignacy Orłowski (1735), Jan Kapistran Wdziekoński (1738), Jan Kapistran Kwolek (41), Franciszek Kozlewski (1744), Jan Kapistran Wdziekoński (1747), Jan Kapistran Kwolek (1750), Wenanty Tyszkowski (1753), Benedykt Kotwicki (1757), Wenanty Tyszkowski (1760), Jan Kapistran Kwolek (1763), Benedykt Kotwicki (1766), Felicjan Lewicki (1769) i Wenanty Tyszkowski (1772). – N. Golichowski, *Upominek dla czcigodnej Braci OO. Bernardynów w Galicyi i W. Ks. Krakowskim*, Lwów 1895, cz. 1, ss. 20-33; Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, rkps 1460/II Acta Provinciae Russiae, 1637-1750, t. 1, k. 3nn.
- ⁹³ F. Szpucha w swojej pracy przedstawił szczegółowe zasady prawnego wyboru prowincjale. – F. Szpucha, *Urząd prowincjale w zakonie Braci Mniejszych*, ss. 119-127. (Mps w posiadaniu autora).
- ⁹⁴ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 79.
- ⁹⁵ Przykładem mogą być kongregacje w Leżajsku, które odbywały się w 1692 roku w Leżajsku i w 1695 roku w Sokalu. – Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, rkps 1460/II Acta Provinciae Russiae, 1637-1750, t. 5, k. 649, 695.
- ⁹⁶ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 80.
- ⁹⁷ Tamże, ss. 80nn.
- ⁹⁸ Tamże, s. 83.
- ⁹⁹ Tamże s. 83. – Warto zaznaczyć, iż najważniejszą kodyfikacją przepisów przed podziałem prowincji, przyjętą przez kapitułę obradującą w Samborze w 1597 roku, były przepisy zredagowane przez o. Benedykta Gąsiorka. Późniejszy podział prowincji nie wpłynął na opracowanie nowych statutów, lecz w dalszym ciągu opierano się na statutach opracowanych przez Gąsiorka, które uzupełniano na kolejnych kapitułach. Nową próbą kodyfikacji przepisów zakonnych były przepisy opracowane przez o. Benedykta Kotfickiego, który w 1769 roku przyjął za swoje i wydał zebrane przez o. Jana Kamieńskiego statuty prowincjalne dla Prowincji Wielkopolskiej. Ważność tych dwóch kompilacji polega na tym, iż pierwsze normalne statuty opracowano dopiero w 1925 roku. Do tego czasu posługiwano się przepisami zastanymi, które w miarę potrzeby uzupełniano. – H.E. Wyczawski, *Statuty zakonu bernardynów w Polsce*, „Prawo Kanoniczne” 25(1982), z. 1-2, ss. 185-195; W. Murawiec, *Kotwicki Benedykt*, w: SPPF, s. 238; W. Murawiec, *Kamieński Jan*, SPPF, ss. 207-208; K. Kantak, *Capitula nec non Constitutiones FF. Minorum Observantium (Bernardinorum) Provinciae Poloniae 1453 (1467)-1628*. „Collectanea Theologica” 15(1934), ss. 461-462.

- ¹⁰⁰ H.E. Wyczawski, *Lwów*, KBWP, s. 195; A. Chadam, *Sokal*, KBWP, s. 347. – Jednym z powodów urządzania kapituł w dużych klasztorach był problem przyjęcia dużej liczby zakonników, którzy brali udział w kapitule. Przykładem w tym względzie mogą być dwie kapitule odbywające się w 1485 i 1515 rokiem w Samborze, które mogły się odbyć dzięki pomocy Beaty Odrowąż. – Jan z Komorowa, *Memoriale Fratrum Minorum*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, Lwów 1888, t. V, s. 246, 313.
- ¹⁰¹ N. Golichowski, *Upominek dla czcigodnej Braci OO. Bernardynów*, cz. 1, s. 20nn.
- ¹⁰² N. Golichowski, *Przed nową epoką*, Kraków 1899, ss. 149nn.
- ¹⁰³ APBK rkps sygn. VI-a-5 Archivum conventus ..., s. 141nn.
- ¹⁰⁴ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, ss. 86-87.
- ¹⁰⁵ Tamże s. 88. – Wykaz kantorów, którzy spełniali ten urząd w XVII wieku podaje kronika. – APBK rkps sygn. VI-a-5 Archivum conventus ..., ss. 144-154.
- ¹⁰⁶ Warto sięgnąć w tym względzie do zachowanych ksiąg archiwalnych. – APBK rkps sygn. VI-a-1 Metryka ..., ss. 366nn; APBK rkps sygn. VI-a-5 Archivum conventus ..., ss. 141nn; APBK rkps sygn. VI-c-9 „Liber mortuorum” klasztoru Bernardynów w Leżajsku, 1465-1814, ss. 1nn; APBK rkps sygn. VI-c-7 I „Coemeterium patrum ac fratrum in conventu Leżajscensi Beatissimae Virginis Mariae conscriptum die 13 Julii anno 1714”, 1714-1799, s. 3nn; APBK rkps sygn. VI-c-10 „Liber mortuorum” klasztoru Bernardynów w Leżajsku, 1460-1938, ss. 8nn.
- ¹⁰⁷ Kanafarz spełniał funkcję, która miała na celu sprawowanie opieki nad spiżarnią i piwnicą klasztorną. – A. Bruckner, *Encyklopedia Staropolska*, t. I, Warszawa 1937, kol. 518.
- ¹⁰⁸ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, ss. 88-89. – APBK rkps sygn. VI-a-1 „Metryka ..., s. 367nn.
- ¹⁰⁹ Normalnie obowiązek kwestarzy sprawowało dwóch zakonników, ksiądz i brat laik. – K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 89.
- ¹¹⁰ Urząd syndyka powierzano ludziom o wielkim zaufaniu i wpływach. Zazwyczaj powierzano go dobrodziejom danego klasztoru. – K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 89.
- ¹¹¹ H.E. Wyczawski, *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru Bernardynów i kalwaryjskich drózek*, Kalwaria Zebrzydowska 1987, s. 178; W. Murawiec, *Bernardyni warszawscy 1453-1864*, Warszawa 1973, s. 93; K. Kantak, *Bernardyni polscy 1573-1795-1932*, Lwów 1933, t. II, ss. 208-209.
- ¹¹² K. Kantak, *Życie wewnętrzne Bernardynów w dobie przedreformacyjnej*. „Przeгляд Teologiczny” 10(1929), z. 2, ss. 315-316.
- ¹¹³ Tamże, ss. 316, 318.
- ¹¹⁴ Innocenty z Kościana urodził się w Kościanie między 1470-1480 rokiem. Do zakonu wstąpił w Kościanie i tam odbył nowicjat. W latach 1515-1517 przebywał w klasztorze w Krakowie i być może wtedy był magistrem nowicjatu i napisał podręcznik dla kształcenia nowicjuszy. W roku 1520 był mianowany gwardianem w Kościanie, zaś w 1530 roku w Poznaniu. Spełniał również urząd prowincjała w latach 1534-1537. Ponownie był wybrany prowincjałem w 1540 roku. Brał udział w kapitule generalnej zakonu w Nicei w 1535 i Mantui w 1541 roku. Zmarł w Poznaniu

- 27 XII 1541 roku. – H.E. Wyczawski, *Innocenty z Kościana*, w: SPPF, ss. 179-180.
- ¹¹⁵ K. Grudziński, *Życie wewnętrzne bernardynów w dobie przedreformacyjnej*, „Przełęcz Teologiczna” 10 (1929), z. 2, s. 318.
- ¹¹⁶ Tamże, s. 320.
- ¹¹⁷ Tamże, s. 318.
- ¹¹⁸ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 105.
- ¹¹⁹ K. Kantak, *Życie wewnętrzne Bernardynów*, z. 2, s. 321.
- ¹²⁰ Tamże, ss. 321-322.
- ¹²¹ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 110.
- ¹²² K. Kantak, *Życie wewnętrzne Bernardynów*, z. 2, ss. 322-323.
- ¹²³ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 114.
- ¹²⁴ K. Kantak, *Życie wewnętrzne Bernardynów*, z. 2, ss. 326, 325.
- ¹²⁵ Tamże, s. 327.
- ¹²⁶ Tamże, s. 326; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 116.
- ¹²⁷ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, ss. 15-16.
- ¹²⁸ Powyższe stwierdzenie wydaje się zapewne słuszne, gdyż wspólne życie z kandydatami do zakonu w jednym domu dopingowało do ścisłego przestrzegania reguły zakonnej i przepisów konwenckich.
- ¹²⁹ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, ss. 87, 92. – Kandydaci na nowicjuszy byli poddawani egzaminowi przed przyjęciem do klasztoru ze znajomości łaciny i śpiewu. – W. Murawiec, *Bernardyni warszawscy*, ss. 96-97.
- ¹³⁰ K. Kantak, *Życie wewnętrzne Bernardynów w dobie przedreformacyjnej*. „Przełęcz Teologiczna” 10(1929), z. 3, ss. 268-269.
- ¹³¹ Dla przykładu można podać, iż magistrowie nowicjuszy z Leżajska zostali zamieszczeni w poszczególnych księgach nowicjackich. – APBK rkps sygn. VI-c-2 „Liber registrandorum novitiorum ...”, ss. 3nn; APBK rkps sygn. VI-c-4 I „Liber professionem novitiorum ...”, ss. 6nn.
- ¹³² APBK rkps sygn. VI-c-1 I „Metrica novitiorum conventus Leżajscensis ...”, ss. 3nn.
- ¹³³ APBK rkps sygn. VI-c-4 I „Liber professionem novitiorum ...”, ss. 6nn.
- ¹³⁴ APBK rkps sygn. VI-c-5 „Consignatio novitiorum in conventu Leżajscensi ...”, ss. 1nn.
- ¹³⁵ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, ss. 118-119.
- ¹³⁶ Tamże, s. 117.
- ¹³⁷ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 117.
- ¹³⁸ W opisie czytamy: „Miło było patrzeć w tym czasie, jak ojcowie prowincji, gwardiani, kaznodzieje, lektorzy i inni przedniejsi ojcowie prześcigali się z młodszymi, aby służyć do stołu, myć talerze, wina wyznawać dobrowolnie, przyjmować kary. Jedni usta sobie zatykali drewnem, drudzy zasłaniaли oczy, krzyż dźwigali, wielu leżało krzyżem na progu refektarza lub kościoła. Cóż rzec o milczeniu, które ściśle chowali? Cóż o modlitwie, na którą biegli pośpiesznie wszyscy bez wyjątku? Cóż o wieczornej t. z. rekolekcji czyli rachunku sumienia, na który wszyscy się schodzili na

Bernardyni w Prowincji Ruskiej 1637 – 1864

znak dzwonka i trwali najmniej trzy kwadransy? Nawet lektorom filozofii zimą jednej tylko celi dozwolono na pisanie i wykłady. Wraz ze studentami celowali skromnością, pilnością w modlitwie i czytaniu, zgodzie, szacunku i czci dla przełożonych, miłości dla wszystkich. W poniedziałki, wtorki i czwartki z wielką skwapliwością dążyli na ćwiczenia cierpliwości i pokory, odbywające się wobec wszystkich przy stole siedzących w zwykłym miejscu kulpy, i to nie tylko ustami, ale także uczynkiem wszelkie rozkazy chętnie wykonywali i wypełniali". – K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, s. 208.

- ¹³⁹ Tamże, ss. 216-217.
- ¹⁴⁰ Tamże, s. 222.
- ¹⁴¹ Tamże, ss. 217nn.
- ¹⁴² Tamże, ss. 286-287; W. Muller, *Trudne stulecie (1648-1750)*, w: J. Kłoczowski [red.], *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1979*, Lublin 1992, s. 283.
- ¹⁴³ Sytuacja Polski w tym trudnym czasie szczegółowo została przedstawiona przez W. Mullera i L. Bieńkowskiego, zaś sytuacja Bernardynów przez I. Ruseckiego – W. Muller, *Trudne stulecie (1648-1750)*, ss. 255-293; L. Bieńkowski, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (2 poł. XVIII w.)*, w: J. Kłoczowski [red.], *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1979*, Lublin 1992 ss. 295-301; I. Rusecki, *Państwo-Kościół. Zarys wzajemnych stosunków z uwzględnieniem historii OO. Bernardynów. Od czasów najdawniejszych do współczesności*, Kraków 1998, ss. 8-16. (Mps w posiadaniu autora).
- ¹⁴⁴ W. Murawiec, *Hannibal Roselli*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 32, s. 130nn.
- ¹⁴⁵ W. Murawiec, *Hannibal Rosselli – profesor Akademii Krakowskiej i autor Phymandra*. „Folia Historica Cracoviensia” 1(1989), s. 33.
- ¹⁴⁶ W. Murawiec, *Reforma Zakonu Braci Mniejszych po Soborze Trydenckim*, Kraków 1990, s. 44; W. Murawiec, S. Piech, *Z dziejów formacji i kształcenia duchowieństwa katolickiego w Polsce*, Kraków 1990, s. 22.
- ¹⁴⁷ Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu Rkps sygn. 1460/II Acta Provinciae Russiae, 1637-1750, t. 3, k. 496-497.
- ¹⁴⁸ Tamże, t. 4, k. 523nn.
- ¹⁴⁹ H.E. Wyczawski, *Schematyzm bernardyński z 1753 roku*. „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 26(1973), ss. 279-280.
- ¹⁵⁰ N. Golichowski, *Upominek dla czcigodnej Braci OO. Bernardynów w Galicyi i W. Ks. Krakowskim*, cz. 1, ss. 28-29; tenże, s. 238.
- ¹⁵¹ H. Błażkiewicz, *Szkoła franciszkańska*, w: M. Rechowicz [red.], *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 2, Lublin 1975, ss. 347-348.
- ¹⁵² K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, w: J.R. Bar [red.], *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, Warszawa 1970, cz. 3, ss. 88-89; K. Grudziński, *provincje i klasztory*, w: J. R. Bar [red.], *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, Warszawa 1970, cz. 3, s. 20.
- ¹⁵³ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, ss. 88-89.
- ¹⁵⁴ Tamże, s. 89
- ¹⁵⁵ H.E. Wyczawski, *Janów*, KBWP, s. 96.

- ¹⁵⁶ W. Smoleński, *Żywioły zachowawcze i Komisja edukacyjna. Wybór pism*, Warszawa 1954, s. 172.
- ¹⁵⁷ H.E. Wyczawski, *Janów*, KBwP, s. 96.
- ¹⁵⁸ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, s. 89.
- ¹⁵⁹ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, s. 555.
- ¹⁶⁰ M. Ambros, *Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego*. „Ateneum Wileńskie” 14(1939), z. 1, ss. 212-213.
- ¹⁶¹ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, s. 89.
- ¹⁶² H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy 1772-1946*, Kalwaria Zebrzydowska 1992, t. III, s. 119; H.E. Wyczawski, *Jarmolińce*, KBwP, s. 98.
- ¹⁶³ APBK rkps sygn. L-8 „Liber visitationum per A.R.P. Ministrum Provincialem (Provinciae) Lithuaniae ordinis Ministrum Observantium absolvendarum ab anno 1789 mense Octobri”, s. 236.
- ¹⁶⁴ H.E. Wyczawski, *Łuck*, KBwP, s. 212.
- ¹⁶⁵ M. Ambros, *Zarys statystyczny szkół*, ss. 198-199.
- ¹⁶⁶ Tamże, s. 209.
- ¹⁶⁷ H.E. Wyczawski, *Żytomierz*, KBwP, s. 465.
- ¹⁶⁸ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III, s. 118.
- ¹⁶⁹ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, s. 89.
- ¹⁷⁰ T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1921, s. 46.
- ¹⁷¹ Tamże, s. 55.
- ¹⁷² H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III, s. 119.
- ¹⁷³ M. Ambros, *Zarys statystyczny szkół*, ss. 198-199
- ¹⁷⁴ H.E. Wyczawski, *Dubno*, KBwP, s. 52.
- ¹⁷⁵ H.E. Wyczawski, *Cudnów*, KBwP, s. 41.
- ¹⁷⁶ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III, s. 119.
- ¹⁷⁷ M. Ambros, *Zarys statystyczny szkół*, ss. 208-209.
- ¹⁷⁸ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III, s. 119.
- ¹⁷⁹ Tamże, s. 118.
- ¹⁸⁰ H.E. Wyczawski, *Kustyń*, KBwP, s. 171.
- ¹⁸¹ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III, s. 119.
- ¹⁸² K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, s. 89.
- ¹⁸³ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1996, ss. 403-404; Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI – XVII wieku*, Warszawa 1995, ss. 472nn.
- ¹⁸⁴ H.E. Wyczawski, *Buratyn*, KBwP, s. 21; tenże, *Bukaczowce*, KBwP, s. 35; tenże, *Fastów*, KBwP, s. 58; tenże, *Kijów*, KBwP, s. 136; tenże, *Łubnie*, KBwP, s. 211; tenże, *Machnówka*, KBwP, s. 215; tenże, *Mańkówka*, KBwP, s. 216; tenże, *Romny*, KBwP, s. 304; tenże, *Strzeliska*, KBwP, s. 360.

Bernardyni w Prowincji Ruskiej 1637 – 1864

- ¹⁸⁵ H.E. Wyczawski, *Lwów*, KBwP, s. 195; L. Kubala, *Oblężenie Lwowa w roku 1648. Szkice historyczne*, Warszawa 1923, ss. 54-60. – Lwów był oblegany przez oddziały Chmielnickiego dwukrotnie, tj. w roku 1648 i w 1655. – T. Józefowicz, *Kronika miasta Lwowa*, Lwów 1854, ss. 113-127, 175-206.
- ¹⁸⁶ L. Kubala, *Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. Szkice historyczne*, Warszawa 1923, ss. 78-93; A. Chadam, *Zbaraż*, KBwP, s. 455.
- ¹⁸⁷ A. Chadam, *Sambor*, KBwP, s. 313.
- ¹⁸⁸ K. Grudziński, *Bernardyni w służbie ojczyzny 1453-1953*, cz. 1 s. 75nn (Mps w posiadaniu APBK); A. Chadam, *Sokał*, KBwP, s. 345; D. Muskus, *Dzieje kultu Sokalskiej Madonny*, „Przegląd Kalwaryjski” 5(1998), s. 111.
- ¹⁸⁹ A. Chadam, *Husiatyn*, KBwP, s. 91; tenże, *Leszniów*, KBwP, s. 172; H.E. Wyczawski, *Uładówka*, KBwP, s. 397; tenże, *Zasław*, KBwP, s. 452; W. Murawiec, *Brześć Litewski*, KBwP, s. 22.
- ¹⁹⁰ APBK rkps sygn. VI-a-2 I Archiwii conventus Leżajscensis ..., k. 40v; W. Murawiec, *Leżajsk*, KBwP, s. 176; Cz. Bogdalski, *Pamiętnik kościoła i klasztoru OO. Bernardynów w Leżajsku*, Kraków 1929, ss. 63-64.
- ¹⁹¹ E i F. Stolorowie, *Zabytki sztuki w Leżajsku i okolicy*, w: K. Baczkowski, J. Półciwarteck [red.], *Dzieje Leżajska*, Leżajsk 1996, s. 587; Cz. Bogdalski, *Pamiętnik kościoła i klasztoru*, s. 64.
- ¹⁹² A. Chadam, *Przeworsk*, KBwP, s. 281.
- ¹⁹³ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, ss. 456nn.
- ¹⁹⁴ T. Józefowicz, *Kronika miasta Lwowa*, ss. 311nn.
- ¹⁹⁵ H.E. Wyczawski, *Uładówka*, KBwP, s. 397.
- ¹⁹⁶ A. Chadam, *Zbaraż*, KBwP, s. 456.
- ¹⁹⁷ E. Wyczawski, *Lublin*, KBwP, s. 190.
- ¹⁹⁸ Ł. Łakosiński, *Magnus Stenbock w Polsce*, Wrocław 1967, ss. 57nn. – Zdeponowano wówczas w klasztorze sokalskim wiele kosztowności i cennych przedmiotów, które należały do innych klasztorów litewskich. Podobnie uczyniła także bogata szlachta litewska, a przede wszystkim rodzina Potockich, oddając najcenniejsze przedmioty na przechowanie do klasztoru. Oddziały wojsk szwedzkich pod dowództwem generała Stenbocka zarekwirowały wówczas 23 skrzynie kosztowności, tj. sreber i szat liturgicznych, będących własnością klasztorów bernardyńskich na Litwie. – A. Chadam, *Sokał*, KBwP, s. 346.
- ¹⁹⁹ C. Damirski, *Fundatio Fratrum Minorum de Observantia in partibus*, w: S. Barącz, *Pamiętnik Zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce*, Lwów 1874, ss. 126n, 132; H.E. Wyczawski, *Łubnie*, KBwP, s. 211; W. Murawiec, *Brześć Litewski*, KBwP, s. 27; H.E. Wyczawski, *Machnówka*, KBwP, s. 215; H.E. Wyczawski, *Baturyn*, KBwP, s. 21; H.E. Wyczawski, *Kijów*, KBwP, s. 136; H.E. Wyczawski, *Zasław*, KBwP, s. 452; A. Chadam, *Zbaraż*, KBwP, s. 455; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, ss. 141nn.
- ²⁰⁰ Najwięcej bernardyńskich zakonników pełniących urząd kapelanów wojskowych zmarło lub zostało zamordowanych w czasie działań wojennych, między rokiem 1640 a 1650. Byli to między innymi ojcowie: Michał Drzewoszcz – 1640, Augustyn

z Kamieńca – 1647, Aleksander Mrowiński – 1648, Franciszek Sokolowski – ok. 1648, Borkowski (brak imienia) – 1648, Bielski (brak imienia) – 1648, Aleksander Oleksyniusz – 1648, Bernardyn Jankowski – 1648, Klemens Sokolowski – 1648, Florian Sebastianowicz (Kolasa) – 1648, Aleksander Bielina – 1648, Benedykt z Wojnicza – 1648, Melchior Lutomirski – 1648, Cyryl Horno – 1648, Franciszek Zabkowski – 1649, Leon Miński – 1650 i wielu innych. – K. Grudziński, *Bernardyni w służbie ojczyzny*, cz. 1, ss. 106nn, 110nn, 114.

²⁰¹ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III, s. 55.

²⁰² Tamże, s. 52.

²⁰³ K. Grudziński, *Prowincje i klasztory*, s. 25. – Warto również zwrócić uwagę na powstanie prowincji ruskiej zakordonowej i jej dalsze dzieje. – Tamże ss. 20nn.

²⁰⁴ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III, s. 104nn.

²⁰⁵ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, ss. 240-241; A. Chruszczewski, *Zakony w Polsce XVII-XVIII w.*, w: M. Rechowicz [red], *Księga Tysiąclecia Katolicyzmu w Polsce*, Lublin 1969, t. I, s. 110; H.E. Wyczawski, *Krótką historią Zakonu Braci Mniejszych*, KBwP s. 627; I. Rusecki, *Działalność społeczna i patriotyczna ojców bernardynów (1772-1864)*, s. 15. (Mps w posiadaniu APBK).

²⁰⁶ K. Kuźmiak, *Bractwo kościelne*, w: F. Gryglewicz, Ł. Łukaszczyk, Z. Sulowski [red], *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1976, t. 2, kol. 1013. – Wspomnieć trzeba, iż istniały one na ziemiach polskich już od XII wieku. – E. Wiśniowski, *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*. „Roczniki Humanistyczne”, 17(1969), z. 2, ss. 51-58.

²⁰⁷ Przykładem w tym względzie mogą być zachowane księgi rachunkowe bractwa św. Anny i św. Michała Archanioła we Lwowie, Szkaplerza św. w Leżajsku, Niepokalanego Poczęcia NMP w Rzeszowie oraz bractwa Najśw. Sakramentu, Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Anny w Krystynopolu – APBK rkps sygn. XXII-h-2 I „Regestr percepty i expensy Bractwa Świętej Anny i Świętego Michała Archanioła sprawiony przez sławetnego Pana Szczepana Komarnickiego podskarbiego bractwa tegoż roku Pańskiego 1755 die 16 Augusti”, ss. 5nn; APBK rkps sygn. VI-f-8; „Tę książkę, tj. rejestr przychodów i rozchodów Bractwa Szkaplerza św. przy kościele XX. Bernardynów w Leżajsku sprawiono za promotora W. Księdza Symforiana Gdowskiego bylego tu natenczas magistra nowicjuszów i kaznodziei, starszych zaś tego bractwa Józefa Deca, Stanisława Niemczycyckiego, Jana Garbackiego i Jana Kisielewicza roku 1872”, ss. 3nn; APBK rkps sygn. XII-g-3 „Książka przychodu i wydatku Bractwa Niepokal. Poczęcia Najśw. Marii Panny w Rzeszowie u XX. Bernardynów”, ss. 2nn; APBK rkps sygn. XX-d-2 I „W imię Pańskie. Amen. Poczynają się registra expensy prześwieatnych Bractw Najświętszego Sakramentu, Niepokalanego Poczęcia N. Marii Panny i św. Anny, fundowanych w kościele krystynopolskim OO. Bernardynów od roku Pańskiego 1778 a dnia 1 stycznia, a za podskarbstwa tychże bractw J. Pana Łukasza Bakońskiego”, ss. 3nn.

²⁰⁸ Dla przykładu można podać dane odnośnie liczby członków z zachowanych ksiąg archiwalnych w bractwie św. Bernardyna we Lwowie, Szkaplerza św. i św. Anny w Sokalu, Niepokalanego Poczęcia NMP, św. Michała Archanioła, św. Anny, św. Franciszka i św. Jana Nepomucena, które działały przy klasztorze w Zasławiu,

Bernardyni w Prowincji Ruskiej 1637 – 1864

Szkaplerza św. w Leżajsku oraz bractw działających przy klasztorze w Zbarażu. – APBK rkps sygn. XXII-h-1 Spis członków Bractwa św. Bernardyna przy kościele Bernardynów we Lwowie, k. 1nn; APBK rkps sygn. XXIV-g-3 „Cathalogus fratrum et sororum, qui in hoc libro aeternae confraternitatis sanctissimi Scapularis sunt annotati”, k. 1nn; APBK rkps sygn. XXIV-g-5 I Księga Bractwa św. Anny przy kościele Bernardynów w Sokalu 1723-1857, s. 1nn; APBK rkps sygn. S-za-20 Księga wpisowa bractw Niepokalanego Poczęcia, Świętego Michała Archanioła, Świętej Anny, Świętego Franciszka, Świętego Jana Nepomucena, 1751-1899, k. 3nn., 28nn., 50nn., 78nn., 118nn., 126vnn; APBK rkps sygn. VI-f-3 I „Ten registr bracki lubo już daleko dawniej zaczęła istnieć i odznaczać się konfraternia nasza, zaczął się dopiero w roku 1791 za Wielebnego X. Gwardiana Methodego, trwał potem za różnych nieustannie gwardianów, z których tu choć niektórzy są: Coelestyn, Józafat, Florenty, Łucjusz, Prymityw, Juwenalis, Pankracy, Adrian, Klementyn, Gabriel i teraz jest oto w roku 1844, w dniu 24 października zregulowany przez X. Klemensa [Gonśora], kaznodzieję i promotora i wszystkich braci jak daleko wyrażono jest, którego to czasu jest X. Pius Burdziński exprowincjał gwardianem, to oto odnowienie książki i uregulowanie czyli uporządkowanie stało się”, ss. 5nn; APBK rkps sygn. XXV-d-1 Akta dotyczące kultu i duszpasterstwa oraz spraw personalnych klasztoru Bernardynów w Zbarażu, ss. 159nn., 287nn.

- ²⁰⁹ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, s. 253nn. – Jednym z pierwszych konwentów, w którym bractwo to zostało zaprowadzone był klasztor w Warszawie. Papież Sykstus V za sprawą biskupa Jana Dymitra Solikowskiego podniósł bractwo przy kościele św. Anny do rangi arcybractwa z władzą erygowania konfraterni przy innych kościołach i kaplicach. – W. Murawiec, *Bernardyni warszawscy*, s. 144; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, s. 253.
- ²¹⁰ K. Kuźmiak, *Bractwa Matki Bożej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu*, Rzym 1973, ss. 22-23.
- ²¹¹ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, s. 257.
- ²¹² Wspomnieć trzeba, iż niespokojny wiek XVII w Polsce spowodował rozwój duszpasterstwa wojskowego prowadzonego przez Bernardynów i innych zakonów. Do ich obowiązków należało spowiadanie żołnierzy, odprawianie Mszy św. i udzielanie Komunii św. Spełniali również inne zadania, jak np. kurierów i negocjatorów między zwaśnionymi stronami. – K. Grudziński, *Bernardyni w służbie ojczyzny*, cz. 1, s. 86; E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 958 – 1831*, Warszawa 1932, s. 27.
- ²¹³ F. Siarczyński, *Obraz wieku panowania Zygmunta III*, Lwów 1828, s. 56. – Warto zapoznać się z pracą E. Nowaka, w której autor szczegółowo ukazał Bractwo św. Michała Archanioła. – E. Nowak, *Bractwo żołnierskie św. Michała Archanioła*, Warszawa 1932, ss. 5nn.
- ²¹⁴ H.E. Wyczawski, *Marcin z Bydgoszczy*, SPPF, s. 386.
- ²¹⁵ H.E. Wyczawski, *Bractwo św. Bernardyna*. „Caritas” 3(1947), ss. 312nn; N. Goli-chowski, *Przed nową epoką*, Kraków 1899, s. 150. – Bractwo to posiadało charakter charytatywny, którego członkowie opiekowali się ubogimi oraz potrzebującymi. – K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. I, s. 158.
- ²¹⁶ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, ss. 256-257.

- ²¹⁷ APBK rkps [b. sygn.] Archivum conventus Radecznicensis 1667-1823 k. 152-153 (fotokopie); A. Chadam, *Sambor*, KBwP, s. 312; W. Murawiec, *Leżajsk*, KBwP, s. 182.
- ²¹⁸ H.E. Wyczawski, *Lublin*, KBwP, s. 190.
- ²¹⁹ H.E. Wyczawski, *Dubno*, KBwP, s. 51; tenże, *Janówka*, KBwP, s. 97. – Bractwo św. Anioła Stróża było głównie szerzone przez paulinów. – B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, w: M. Rechowicz [red], *Księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. I, s. 539.
- ²²⁰ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, s. 22; K. Grudziński, *Bernardyni w latach 1772-1970*, w: J. R. Bar [red], *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, cz. 3, s. 48; A. Chadam, *Sokał*, KBwP, s. 342nn; A. Jackowski, *MŚR*, ss. 283-284. D. Muskus w swoim artykule szczegółowo przedstawił dzieje kultu Matki Bożej Pocieszenia w Sokalu. – D. Muskus, *Dzieje kultu Sokalskiej Madonny*, ss. 107-117.
- ²²¹ K. Grudziński, *Bernardyni w latach 1772-1970*, s. 48; W. Murawiec, *Leżajsk*, KBwP, ss. 175nn; A. Jackowski, *Leżajsk*, *MŚR*, ss. 84-85, 163nn; P. Anzulewicz, *Z dawna Polski Tyś Królową – przewodnik po sanktuariach maryjnych*, Szymanów 1983, s. 75. – Bernardyni sprawujący duszpasterstwo w swoim kościele w Leżajsku w 1751 roku otrzymali pozwolenie na koronację cudownego obrazu Matki Bożej Leżajskiej. – APBK dok. 92 Annibal, biskup Porto i św. Rufiny, kardynał ... archiprezbiter bazyliki św. Piotra oraz kapituła tejże bazyliki zezwalają na koronację obrazu Najświętszej Maryi Panny ... w Leżajsku oraz upoważniają do dokonania tego aktu biskupa przemyskiego. Rzym 8 XII 1751.
- ²²² P. Anzulewicz, *Z dawna Polski Tyś Królową*, s. 104; Wacław z Sulgostowa, *Wizerunki obrazu NMP*. Kraków 1902, s. 580; S. Barącz, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, Lwów 1891, ss. 240-241; W. Murawiec, *Rzeszów*, KBwP, ss. 304nn; D. Szalankiewicz, *Rzeszów*, w: *MŚR*, ss. 273-274. – Warto sięgnąć do ksiąg archiwalnych, w których znajdujemy wiele szczegółowych informacji odnośnie kultu Matki Bożej w Rzeszowie, erekcji kościoła Bernardynów, cudów udzielanych za Jej przyczyną oraz koronacji cudownego obrazu Matki Bożej. – APBK rkps sygn. XII-e-3 „Archivum miraculorum Clarissimae miraculis Beatissimae V. Mariae in ecclesia Fratrum Min[orum] Reg[ularis] Obs[ervantiae] sub titulo ejusdem B. V. M. Assumptionis compactum anno Domini 1739”, 1669-1766, ss. 1nn; APBK rkps sygn. XII-e-4 „Chronologiczne opisanie zjawienia się obrazu czyli statuy Najświętszej Panny Marii cudownej w Rzeszowie, cudów przez ofiarujących się do Niej w różnych utrapieniach i smutkach doznawanych, erekcji kościoła WW. OO. Bernardynów, koronacja obrazu i ciąg dalszych cudów – anno salutis 1829”, 1513-1778, ss. 3nn.
- ²²³ S. Barącz, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, Lwów 1874, s. 65; Wołyniak (J. Giżycki), *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*. „Nova Polonia Sacra”, Kraków 1928, s. 22; H.E. Wyczawski, *Dubno*, KBwP, ss. 50-51.
- ²²⁴ K. Grudziński, *Bernardyni w latach 1772-1970*, ss. 48-49.
- ²²⁵ K. Grudziński, *Bernardyni w latach 1772-1970*, s. 49; K. Grudziński, *Dukla*, KBwP, s. 53nn; D. Szalankiewicz, *Dukla*, *MŚR*, ss. 64-65.
- ²²⁶ K. Grudziński, *Bernardyni w latach 1772-1970*, s. 49; A. Chadam, *Radecznica*, KBwP, s. 284; J. Groch, *Radecznica*, *MŚR*, ss. 259-260.

Bernardyni w Prowincji Ruskiej 1637 – 1864

- ²²⁷ M. Brzozowski, *Teoria kaznodziejstwa*, w: M. Rechowicz [red], *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, Lublin 1977, t. 3, s. 77; J. Nowak – Dłużewski, *Stanisław Korniński*, Warszawa 1951, ss. 131nn.
- ²²⁸ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, ss. 278, 280.
- ²²⁹ D. Muskus, *Dzieje kultu Sokalskiej Madonny*, s. 114; W. Murawiec, *Seriewicz Hadrian*, SPPF, s. 434.
- ²³⁰ M. Brzozowski, *Teoria kaznodziejstwa*, t. 3, s. 84. – Wybitnym kaznodzieją tego okresu był o. Salwator Radliński. – K. Grudziński, *Radliński Salwator*, SPPF, ss. 403-404.
- ²³¹ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, s. 288. – J. Czarniecki opisuje udział bernardyńskich zakonników w pogrzebach Anny Potockiej i Franciszka S. Potockiego w 1772 roku oraz ukazuje korzyści jakie płynęły z tego rodzaju duszpasterstwa. – J. Czarniecki, *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol*, Kraków 1939, ss. 195-255.
- ²³² K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. II, s. 278.
- ²³³ Tamże, ss. 450-451.
- ²³⁴ APBK rkps sygn. XXV-d-2 Akta dotyczące parafii bernardynów w Zbarażu, 1726-1939, s. 1nn.
- ²³⁵ Warto podkreślić, iż u progu rozbiorów Polski na ogólną liczbę 368 kapłanów 46 spełniało urząd kaznodziei, 319 było spowiednikami, 88 duszpasterzami w parafiach diecezjalnych oraz 33 było kapelanami w dworach szlacheckich. – J. Flaga, *Zakony męskie w Polsce w 1772. Duszpasterstwo. Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce*, Lublin 1991, t. 2, cz. 1, ss. 55-56; Tenże, *Działalność duszpasterska zakonów w II poł. XVIII wieku 1767-1772*, Lublin 1986, ss. 101, 116, 123; Tenże, *Kaznodzieje i spowiednicy zakonni w Polsce około 1772*, w: E. Wiśniowski [red], *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych na ziemiach polskich*, Lublin 1984, ss. 12, 23, 37.
- ²³⁶ Z. Kazanowska, *Działalność społeczna bernardynów w XVIII-XIX w.*, Kraków 1981, s. 25.
- ²³⁷ Stan medycyny w ówczesnej Polsce ukazał szczegółowo J.S. Bystrzeński, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII*, Warszawa 1976, t. I, ss. 423-444.
- ²³⁸ H.E. Wyczawski, *Z dziejów aptekarstwa bernardyńskiego*, „Prawo Kanoniczne” 4(1961), z. 1-4, s. 303.
- ²³⁹ Z. Kazanowska, *Działalność społeczna bernardynów*, s. 26.
- ²⁴⁰ A. Chadam, *Sokał*, KBwP, s. 345.
- ²⁴¹ Z. Kazanowska, *Działalność społeczna Bernardynów w II połowie XVIII i w XIX w.*, w: J. Kłoczowski [red], *Zakony franciszkańskie w Polsce*, Niepokalanów 1996, t. III, ss. 139-140.
- ²⁴² I. Rusecki, *Państwo-Kościół. Zarys wzajemnych stosunków z uwzględnieniem historii OO. Bernardynów. Od czasów najdawniejszych do współczesności*, Kraków 1998, s. 16nn. (Mps w posiadaniu APBK). – Więcej danych na temat klasztorów bernardyńskich pod zaborem rosyjskim: H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III, ss. 50nn.

INNOCENTY RUSECKI OFM

- ²⁴³ I. Rusecki, *Państwo-Kościół*, ss. 16-18. – Szerzej na ten temat: H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III, s. 103nn oraz P.P. Gach, *Zakony franciszkańskie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914*, w: J. Kłoczowski [red], *Zakony franciszkańskie w Polsce*, Niepokalanów 1996, t. III, ss. 16nn.
- ²⁴⁴ P.P. Gach, *Zakony franciszkańskie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914*, t. III, s. 13.
- ²⁴⁵ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III, ss. 193nn.
- ²⁴⁶ H.E. Wyczawski, *Wprowadzenie*, w: SPPF, s. 15.